

70R. XV. 3. 300.

Коскабыр

ЫВЛАВЫВ ТОДМАЛӨМ

АРГА УЖЈАС

С. С. С. Р-са јөзјаслөн шөрсә һига лезан ин
Мөсква 1925 во.

И. Е. ХУДЯЕВ
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ В СЕЛЬСКО-
ХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАБОТАХ.
ОСЕННИЕ РАБОТЫ.

НА КОМИ ЯЗЫКЕ

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НАРОДОВ С.С.С.Р.
Москва, Никольская, 10.

Коми-3
4-110

14243

Р. П. Б.
1925.

МУВЫВ

Т Ö д М А Л Ö М.

МЕд-ВОЗРА НІГА.

Гіжіс Кос Кабыр (І. Јеп. Кудажев).

С. С. С. Р-СА ЈÖЗЈАСЛÖН ШÖРСА НІГА ЛЕЗАНІН
Мöскүа—1925 во.

Книга набрана и отпечатана
в 1-й типографии Централь-
ного Издательства Народов
С. С. С. Р. Москва, Николь-
ская, 10,
в количестве 6000 экзempl.
Главлит № 28315.

ВЕЛӖДЫГАСЛЫ.

ТажӖ гижӖдсӖ лӖсӖдӖма воҫҫа школаӖ. НолӖд воӖ поҫӖ-нин вӑставны велӖдчыгаслы унатор ывлавыв олӖмые. МукӖд школажасын поҫӖ-нин сетны тажӖ гижӖдсӖ коймӖд воҫа велӖдчыгаслы. ГижӖдын лӖӖ еҫа, вывтӑ еҫа серпас. МукӖд школажасын емӖе уна-код гырые серпасжас. Став лӖеалые серпасжассӖ колӖ петкӖдлыны велӖдчыгаслы. Сесеҫа уна петкӖдӖмжас (опытжас) поҫӖ вӑчны велӖдыҫлы велӖдчыгас еинвоҫын, мукӖдсӖ поҫӖ щӖктыны вӑчны гортас велӖдчыҫлы (сов кубӑкжас—крӑсталлжас).

СеҫӖм петкӖдӖмсӖ велӖдыҫлы щӖц колӖ гортас вӑчны буржыка, сесеҫа налы бӖрынжык петкӖдлыны. Зев уна поҫӖ челаҫкӖд ывлавылын ужавны. Унатор нӑга-пыҫса гижӖд-сертӑ еӖкыд тӖдмавны коми школаын. СеҫӖм торсӖ еҫӖма велӖдчыҫс тӖдмӖдны омӖлыка мукӖд инса олӖмӖн.

ГашкӖ сеҫӖм тӖдмӖдӖмые оз кут артмыны, вывтӑ еӖкыд лӖӖ, петкӖдлыны нӑнӖмӖн; секи сеҫӖм инжассӖ поҫӖ бӖрӖжык кольны, мед велӖдчыгас уҫӑтасны-нин тӖдмасны ас гӖгӖрса олӖмыскӖд, ывлавывкӖд. ГижӖд помын роча-комиӖн гижӖма гӖгӖр-вотӖм выль кывжас, мед ескӖ некӖд ез сорлаҫ.

Леҫӑнкар 1925-во.

ПЫРТӦС.

Му, јенеж, увтасјас, вывтасјас, вӱрјас, вајас, быдмӱгјас, пемӱсјас, јӱз, јӱз кӱдн вӱчӱм торјас—ставыс чукӱрын лоӱ ывлыв. Став мӱјан гӱгӱрса торјас ӱтвылыс лӱсеӱдӱны ывлыв. Му, керӱс, пу, турун, пемӱс, керка, пызан—ставныс лӱбны ывлыв торјас. Керка, пызан, рос, чер вӱчӱс морт—сӱјӱ ставыс морт кӱдн вӱчӱм торјас. Мукӱд пӱлӱс торјасыс артмӱсны морт отсӱгӱг, поӱӱ шуны, асныс. Му, пу, ва, пемӱс—ставыс сӱјӱ мортӱн вӱчтӱм тор.

Мортӱн вӱчтӱм торјас овлӱны ловтӱмӱе: из, керӱс, ва, ју, сынӱд; овлӱны и ловјаӱе: пемӱсјас, быдмӱгјас. Ловја торјас вермасны кувны. Кулӱм торјас коркӱ вӱлӱны ловјаӱе. Ва, керӱс, из, му, сынӱд некор ез вӱвны ловјаӱе, сы-понда најӱјасӱс ог шуӱј кулӱм торјасӱн—шуам ловтӱм торјасӱн.

Быдсама ловја тор кулӱ; быдсама кулӱм тор пӱрӱ бусӱ, разалӱ—лоӱ ловтӱм. Ловтӱмыс сесса артмӱны став ловја торјасыс, сӱмын зев јона вежӱм-бӱрын.

Мӱјан-гӱгӱрбыдсама тор вежӱӱ; вежӱӱны ловјајас, кулӱмјас, ловтӱмјас. Став вежӱмјасӱс ас-гӱгӱрыс пондам шуны ывлыв петкӱдчӱмјасӱн.

Петкӱдчӱмјас овлӱны уна пӱлӱс.

Шыбитам из; из вермас уеӱгӱн жунавны, сӱмын кӱлујыс оз вежы—бӱр важыс колӱ. Гој сар шыбитӱм-бӱрын уеӱ дај жугалӱ: сар мӱјан вежӱс, жунавлӱс, торјавлӱ уна пелӱ, кӱлујыс ез вежы—еӱјыс бӱр лоӱ еӱј. Саркӱд лоӱ петкӱдчӱм. Сӱјӱ петкӱдчӱгӱн кӱлујыс сарлӱн ез вежы. Сесцӱм петкӱдчӱмјасӱс пондам шуны пӱӱка (физика) петкӱдчӱм-

јасөн. Піѳика петкөдчигөн колужыс дај асеамлуныс торлөн оз вежыс.

Өзтам сартас—сартас сотчас. Сартасыс мијан артмасыс шом, пөјім, щын. Став көлујыс сартаслөн вежеіс. Сещөм петкөдчөмјасө пондам шуны кіміја (химия) петкөдчөмјасөн. Кіміја петкөдчигјасын торлөн вежеө көлујыс, асеамлуныс.

Көзәм кушөмкө којдыс; көјдысыс чужас, быдмас, мытчысас веж ныр, быдмас, зорзалас дај бара артмас көјдыс. Пуктам курөг-улө колк; курөг пөјас, колкјыс петас курөг ні, пондас лолавны, еојны, быдмыны; быдмас, ачыс колкјалас, дај аслас лооны курөг піјан.

Чужөм, еојөм, лолалөм, быдмөм, чужтысөм, быдтысөм, кулөм—аслыс пөлөс петкөдчөмјас. Сещөм петкөдчөмјас лооны ловја петкөдчөмјас.

Сізкө ывлавылын овлөны кујім пөлөс петкөдчөмјас: піѳика, кіміја дај ловја.

Ловтөм дај кулөм торјаслөн овлөны сөмын піѳика да кіміја петкөдчөмјас. Ловја торјаслөн овлөны кујімнан пөлөс петкөдчөмјас. Морт лолалө—сіјө ловја петкөдчөм, морт ветлөдлө—сіјө піѳика петкөдчөм; ветлөдлігөн, сулалігөн, уыгөн морт оз вежыс; морт вермас сотчыны, сіемыны—секі вежеө морт қикөз, сіјө вежеөм-бөрын оз-нын ло морт—морткөд лоі кіміја петкөдчөм.

Пемөсјас, быдмөгјас лолалөны, еојөны, чужөны, кулөны. Быдтор керігөн налөн пыщкөсныс, көлујыс вежеө. Најө олиганыс оз вежлавыны сөмын ассыс олан інсө, налөн вежеө јайпыщкөсныс.

Велөдчөм јөз кағалісны: ловја петкөдчөмјас—сіјөжө кіміја да піѳика петкөдчөмјас. Сөмын сіјө ловја петкөдчөмас піѳика да кіміја петкөдчөмјас зев уна ногөн көртаелөмаөе, гартчалөмаөе. Сы-понда піѳика да кіміја петкөдчөмјас колө јона төдны. Сөмын сізікөн позө гөгөрвоны ловја петкөдчөмјас. Сы-понда мувыв олөм велөдыс елы колө бура војдөр велөдны піѳика дај кіміја. Піѳика велөдө піѳика петкөдчөмјас, кіміја велөдө кіміја петкөдчөмјас. Олан петкөдчөмјас, ловја петкөдчөмјас велөдө „биологіја“. Көні, кығи велөдны піѳика, кіміја, биологіја? Med-кокні, дерт, накөд төдмасыны школаын. Сөмын быдеама школа оз вермы отсавны төдны став піѳикасө, кіміјасө, биологіјасө.

Челас школајасын сөмын вермаспы зев ічөтїка төдмавны, сені оз уфїтны велавны велөдчыгїас—кығ ескө колө төдмавны воғө. Сыкөд поғө төдмавны сөмын гырые школајасын—Унїверситетјасын. Сїјө школајасас емөе аслыс пөлөс јөртөдјас-керкајас. Сїјө јөртөдјасас чукөртөмаөе быдеама пөлөс уғалан көлујјасө. Сїјө јөртөдјасыс шусөны лабораторїајасөн. Быдмөгїас, немөсїас велөдны емөе вөрјасын зорїғїас; јујас, тыјас-бердын аслыс пөлөс керкајас (лабораторїајас, стантсїајас).

Поғө зев унатор ывлавылые төдмавны лабораторїајасын, ещанїк көлујөн—сы-понда ковмас төдмавны војдөр нїгакөд. Нїга отсалас гөгөрвоны мед-гырые ывлавыв петкөдчөмјасө. Нїга индас кор, кытї ывлавылые поғө төдмавны. Сїзікөн поғө зев уна төдмавны лабораторїајасын. Ставсө дерт он понды төдны. Тајө нїгаыс гїжөма сещөм јөзлы. Унаөн оз вермыны вескавны некущөм лабораторїаә—налы отсөг-пыддї лоө тајө нїга.

Танї абу став пїҕїка, кїмїа, бїологїа. Танї емөе сөмын мед-колан торјас. Тајө нїгаыс сетас сөмын ічөтїк јукөн ывлавыв велөдыслы.

НОЛ КАД ВО-ПЫН.

Лөзыд ез друг пондыны төдны ывлавыв. Нәјө дырөн нөжжөнәкөн төдмәлісны ывлавывлые, олөм-вылөм, пондәсны асныс ывлавыв олөм-сертә ужавны. Нәјө казәлісны—ывлавылын быдтор вежәө, вежләсә аслыс ногөн—во ка д ј а с - с е р т ә . Гожеә петкөдчөмјас оз овлыны төлын, арын бара абу тулыс-код. Сіјө вежләсөм-пондаыс јөзыд пондәсны вежләвны ассыныс ујјассө: гөрны-көзны тулысын, вундыны, чукөртны гөжөм помәсігөн. Арын заштыны көзид, шыг төв-кежө коланторјас. Төлын бара аслыс пөлөс уј.

Мыјла сещөм кадјасыс овлөны во-пын, мыјла ывлавыв вежләсә сіјө кадјас-сертә?

Быдөн төдөны—му-вылөшоныд воө шондәыс. Шондә сулалө вылын јенежын, сулалө дыр—мувылын лунјас кузәс, шоныдөс. Сіјө овывлө гөжөмын. Мукөд-дырјә шондә јенежын улын, һедыр олө; секі лунјас жеңыдөс, көзидөс. Сіјө овывлө төлын.

Мед-көзид, жеңыд лунјас мјан овлөны төлын: 22-өд лунө декаб төлысын во-пын мед-жеңыд лун, мед-куз вөј. Декаб төлысын 23-өд лунө вөј пондәс чинны, лун содны. Март төлысын 23-өд лунө вөј да лун, лооны өткузәәс: 12 час лун, 12 час вөј. Сы-бөрын лун лоө кузжык вөј-дорыс. Јуң төлысын 22-өд лунө вөј мед-жеңыд, лун мед-куз. 24-өд лунсаң вөј пондәс нөжжөнәкөн содны, лун—чинны. Во жын: декаб помсаң јуң помөз лун содө. Сеңтаб төлысын лун да вөј бара лооны өткузәәс—сеңтабын 22-өд лунө. Сы-бөрын лун век өтарө чинө декаб помөз.

Сіккө во-кежө һолые лун да вој кузтанас вежласёны: декаб помсаң март помөз лун содө—март помын лоёны өткүзә; секі мјан жеңыд лунјас, шонді кәјлө улөз, омөла жүгдөдө—сјјө төв.

Март помсаң шонді пондас вылөжык кәјлывлыны, лоө шоньдыжык; сјјө—тулыс. Јуң помын лун лоө мед-куз, шонді вылын, зев пөе, јөзлы быдөнлы пөе, сјјө—гожөм. Гожөм-бөрын төв, көзыд, лунјас жеңыдөе, војјас кузөе.

Ар, төв, тулыс, гожөм—воеа кадјас. Быд кад овлө кујім төлые. Во кадјас өтөи воө һолые үдөтасны вежсыны.

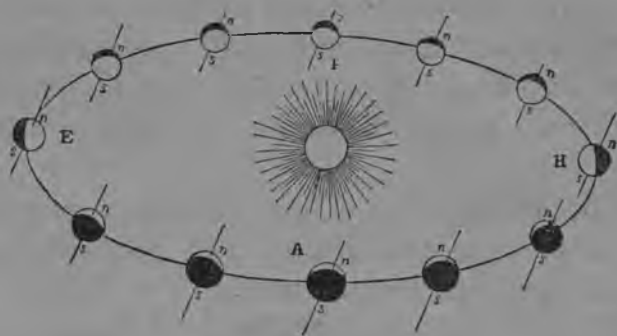
Мјан комі муын абу зик сещөм: шоньд кадыс жеңыд, көзыдыс куз. Мі олам јона војвыв муын—сы-понда мјан кадјас оз лөсавны тајө арталөм-сертөи.

Мыј-понда сещөм кадјас? Мыјла најө вежласёны?

Важөн-һин төдмәлісны—му гөгрәлө шонді-гөгр. Мјанлы кәжитчө—шонді ветлөдлө му-гөгр—сјјө абу сјз.

Ветлөдлө му зев ыжыд кыщ-кузә. Сјјө кыщсө шаум—му кыщөи (орбіта).

Кыщлалігөн му век зев ылын шондөсан—140 мільон килөметр-гөгр; сы-понда мулөн тујыс, кыщыс сыыкта. Муыд кыщ-кузәыс быд секундө мунө 30 килөметр-гөгр. Сы өдјө мунигөн му вермө өтчыд кыщовтны шонді-гөгр сөмын 365 лунө (һеуна унжык).

Мед-возза серпас-кузә позө гөгрвоны му бергалөм. Шонді сулалө шөрас, сы-гөгр бергалө му. Сјјө серпасыс кәзалам: јуң помасөгөн му сар-јылыс (n) ставнас вескалө шонді жүгрјасулө (А). Сы-понда мјан секі овлывлө гожөм, шонді вылып, лунјас кузөе, пөеөе. Секі шонді вескалө сар вылыс дорас дај сәјас-

на. Сеңтаб пөмасегөн шонди вескалө му жын вылас (н). Сы-понда сеңтаб 22-öd лунө луныс өткуза војкөд. Секаб пома-егөн (f) шонди оз-нын вескав (п)-вылө, сiјө чатөрчөма шонди-саң мөдарө. Сы-понда секи сiјө жүкөныс мулөн оз шонав, лунјас көзидө, жеңидө. Секи төв. Сы-бөрын лун пондас һужавны, март помын (Е) сувтас паныд сеңтабса ин веетө, бара му жын-вылас вескавны пондас шонди. Секи кыптыгө тулыс. Лун бара өткуза војкөд. Сы-бөрын (п) пасөн индөм ин пондас матыштчыны шондилаң, копыртчыны. Шонди пондас секи өтарө јонжыка шонтыны. Јуңын бара сувтас (п) пасөн индөм инна-шондилаң паныд.

Сiзкө, һоль пөлөс кадыд мијан вө-чөжын со мыјла вөлөма: му гөгралө шонди-гөгөр, өтчыд копыртчылас шонди-лаң, мөдые чатөртчылас, кыкыс вескыда сулалө. (п)-паспас индөм инас олам ми, сiјө иныс өтарө-мөдарө копрагө-чатрагө—мијан мувылын һоль пөлөс кад вө-пиын. Серпас-вылын мутө сарјөс-моз гiжтөма. Збылыс муыд зев ыжыд сар вөлөма. Вылыс-дорсаңыс-кө сујан чөрс му-пыр улыс дорөзыс (sn), ковмас 12 сурс километр-куза чөрс. Мутө велөдигөн жүкөны кык пелө чөрс вомөныс—кык сар жын: војвывса, лунвывса. Јүкөпы му велөдөм кокнөдөм-вөсна. Војвывса сар жын кабала-вылын гiжтысгө век вылынжык, лунвывса—улыпжык. Војвыв сар жыллөн јылыс шугө војвыв полусөн (п), лунвыв сар-жыллөн—лунвыв полусөн (s). Ми олам војвыв сар жынјас. Мијан гожөм, ар, төв, тулыс ас ног. Лунвыв сар жынјас ставыс бөрөн мијан-серти: Мијан ар—лунвылын тулыс, мијан төв—лунвылын гожөм, мијан тулыс—сени ар, мијан гожөм—сени төв (Видлалөј серпас).

Комилөн, роцјаслөн, став му ужалыс јөвлөн олөмныс һаң-теерти, быдеама пуктас-серти. Бур во лоө—лоө һаң, пуктасјас, урун мөс-вөвлы (пемөсјаслы), лоө јај, выј, јөв, [колк, лоө гөм. Гөм-вылө поғө һөбны карјасын вөчөм торјас, поғө велө-дчыны, бурдөдчыны, шылыджыка лөсөдны ассыд олөмтө... Во лоө омөл, һаң оз артмы, оз лопы пуктасјас, турун—быдөн щыпјалөны. Секи ујтөмөс колөны карса олысјас, пабрикын ужалысјас. Секи быдөнлы омөл овны, некод оз сузчы. Омөл воө олөмныс ставыслөн омөлтчө. Сiзкө, му ужалыс јөз-пиын омөл воө быдөн гөлмөны, бур воө озырмөны. Сiзкө јөз олөмыс сещөм мујасас муно быдмөгјас-серти; бурөс быдмөгјас—

олөм бур. Быдмөгјас-серти сещөм јөзыд ужалөны, јуклөны ујјаснысө.

Быдмөгјас бура быдмөны, мјанлы бур вајөны шоныд дырјі, југыд-дырјі.

Тупкам гырнычыс быдмөг чуманөн. Југыд оз понды вескавны быдмөг-бердө. Віңам чуман-улын вит-квајт лун. Мјан быдмөгным келдас, веж лун вошө, пондас віены, сесега зікөз кулө. Југыдтөг быдмөг овны оз вармы. Петкөдам шоныд іные веж мича быдмөг көзид інө. Быдмөг мјан кынмас дај кулө.

Сіңкө быд быдмөглы колө шоныд дај југыд. Шоныд інын, дај југыд інын быдмөг вермө сөмын бура быдмыны. Ывла-вылын лоө шоныд, југыд—секи бура быдмөны быдеама быдмөг.

Мјан тулысын да гожөмын быдмөгјас јона быдмөны. Арын быдмөгјас пондасны кувны, төв-кежө зікөз кулөны. Ещанік быдмөгјас кувтөг вермөны сөмын коллыны төв.

Мјан 100 морт-піые 80 мортыс лөөдөны асгыс олөмсө, ујјаснысө быдмөгјас-серти.

Төлын кыскалөны пес, кер, ужалөны вүрын, лөөдөны көјдыс, гөр, піңа.

Тулысын—гөрөны, көзөны, кокасөны, пуктысөны.

Гожөмын відчысөны һаң быдмөм, весасөны, помлағыс турын пуктөны. Арја-вылыс вундөны, кодјөны, чукөртөны төв-кежө быдеама колан торјассө.

Тақикөн во-чөж кыщлалөны быдмөгјас-гөгөр; радејтөны најөс мед буржыка быдмасны, унжык бур вajasны.

Оз серт тақикөн овны став јөзыс. Карын олысјаслы, заводјасын ужалысјаслы оз ков во кадјас-серти овны, оз ков быдмөгјас-серти ујјастө лөөдны.

Налөн во-чөж өте пөлөс уј. Сы-понда налы во кадјас озжык төдчыны му ужалыслы-кода. Оз өте кадө бостчыны өте пөлөс ујө став му ужалысыс.

Лунвылын вожжык лоө шоныд.

Сы-понда лунвывса јөз вожжык петөны ујавны му-вылө.

Лунвылын һаңныс куға-һін быдмас, мјан секи лым-на кујлө. Украјінаын гөгөр-һін веж—секи мјан лым-на уелывлө.

Абу быдлаын өткодөе төв, гожөм. тулыс, ар, абу быдлаын өткодө шоныд.

Кавказын төлыс мијан гожөм-код.

Крымын мартын да апрелын пөс-нын, ми патчөрө-на кай-
лывлам. Шоныд кадыс сещөм инјасас төлыс кыкөн воҗык
воө мијан-дорыс. Сы-понда сени көзөны-гөрөны мијаныс јона
воҗ, воҗык најө һаһ чукөртөны. Төлыс налөн сорөн воө;
налөн төлыс мијан бур тулыс-код.

Сы-понда уҗјас-серти оз век поҗ төдмавны во кад. Во
кад төдмалөны сөмын лун куҗта-серти.

Мијан, дај унҗыкларын рочын, уҗјас лөсөдөны со кыҗ:
тулысын—гөрөны, көзөны, пуктысөны, пемөсјас ортсө леҗөны.

Гожөмын радејтөны көзасјас-пуктасјас, весалөны јог, кие-
касөны (капуста, галап, соркһи), ыщкөны-чукөртөны турун,
вүндөны.

Арын—һаһ чукөртөны, вартөны, пуктасјас керөны, вотчөны,
коккөм гөрөны; чукөртөны сојан алыныс дај пемөсјаслы,
кујөд петкөдөны (рочын оз).

Толын—пемөсјасөс радејтөны, вердөны најөс, пес-кер кыс-
калөны, турун вајалөны, кыјеөны-вөралөны, керка-пыщ уҗ
вөчөны (гындысөны, вуреөны, доҗјас, пызанјас, став колап
торјас лөсөдөны).

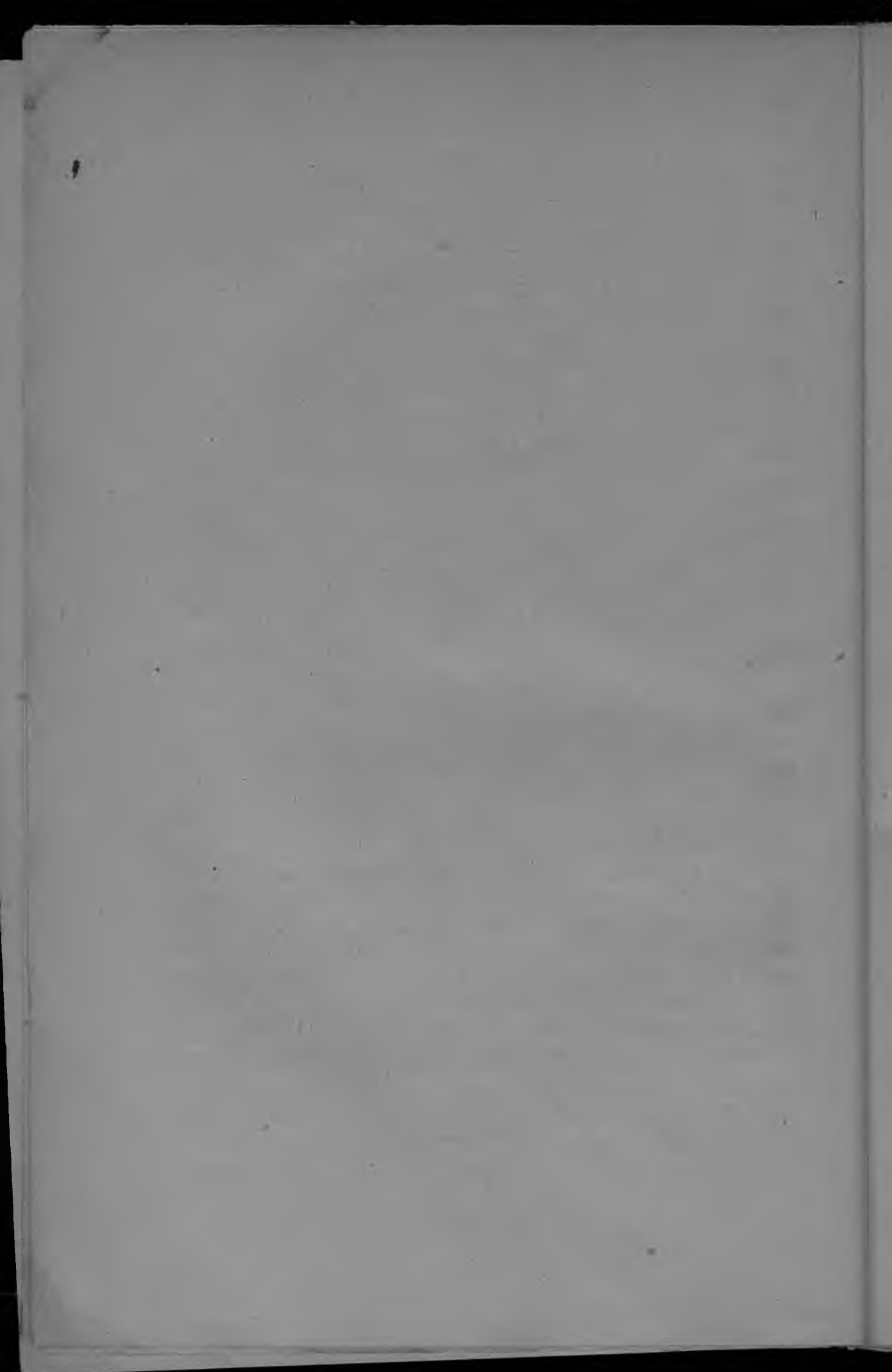
Уҗјас оз заводитчыны өтпырјө быдлаын, ставыс мунө
во-серти, поводда-серти.

Му уҗалыслы мед-кокһид төдмасны ывлавыв олөмкөд,
кокһидҗык гөгөрвөны велөдны. Му уҗалигөн быдлаыс адқан
пичика, кимија, ловја петкөдчөмјас. Ывлавыв төдны мед-јона
колө му уҗалыслы. Ывлавыв төдтөг му уҗалигөн
сөкыд овлывлө.

Му уҗалыслы колө төдны: быдмөгјаслыс олөм, кужны
најөс быдтыны, омөл торјасыс виҗны, кыҗи лөсөдны бурҗык
һаһ, быдмөгјас, пемөсјас, бурҗыка виҗны пемөсјаслы сојан.
Колө төдны зев уна тор. Сјү төдигөн сөмын поҗө бура му-
бердын нокеыны, унҗык бурјас муыс бостны. Нөмөчјас асла-
ныс төдөм-кузаныс олөны бурҗыка мијаныс.

Тажө һигаас ми пондам ывлавыв велөдны. Велөдан тор
ставыс му-бердыс, му уҗалыслы дона, уҗ-кузаныс төдөа.

1 ј у к ö н в а р т ö м.

1 адас. Мыјла вартöны еу? Вартан ногјас. 2 адас. Шеп.

1 адас. Гу вартöм.

Колта когтöм-бöрын—сijöс вартöны (еу, id, зöр).

Мыјла һаң вартöны?

Му ужалыс серöктас: «Мед һаң перјыны тусöн. Сы-понда сijöс колö нöйтны, пычкыны шептыс».

Вартöм-öд абу кокны уж.

Һаң воöм-бöрын кос лунјасö тусјасыс асныс гылалöны шепјасыс. Секі шуöны: «Һаң, пö, кисеö».

Мукöд-дырјi һаң зев јона кисеö. Кос војасö вундигöн вермас dasöd јукöныс һаңлöн кисеыны муö, һинöм буртöг вошны. Сijö омöль вайö сöмын.

Ужалысјас кос воö ödjöжык термасöны вундыны, вартны, мед һаң јона оз удит кисеыны. Тöv шепјассö летö, отсалö һаңлы кисеыны. Сы-понда ужалысјаслы јона ковмывлö термасны. Лун-лун асывсаң рытöң му ужалыс став семјанас тилеö му-вылын.

Быдöн тöдöны—һаң колö ödjönжык вартны, сöмын зев еща му ужалыс висталас—мыјла колö вартны. Некод оз верд пемöсјасöс шептöн. Јöз оз-жö еojны шеннас—пöңö-пö виңдыны—оз-кö удитны отсавны, кулан.

Мукöд-пöлöс һаң шепјаслöн (еу, id, шобди). Емöс куҗ чорыд јикijас (серп.); јикijас јем-моз чуткасöны: id јикijас абу шылыдöе, зев поснid-ik пiң-кофјас куҗалаыс; сецöм јики

пырас јајад, сјјос Һекыҕ он перҗы, мыҗкө мынта век колө, лоө доҗ, сесса ордас.

Сещөм јікіа шеп рөмізтігөн—јікіјас чуткаласны став вомтө, вомад лоө зев уна посҗидік доҗ. Һылыштігөн јікіјас жергала-сны—шеп сібдас горшад. Шыг пемөсјас мукөд-дырҗі сјзі уе-ласөны, Һылалөны шепјас. Јікі тор сек вермас вескавны лов-горшад, сесаҕ тыад, 'доҗдалас тытө—пондан вірөн сөвзыны. Мукөд-дырҗі верман Һылыштны шеп. Секи јікіјас вермасны доҗдавны кынөм пыщкөстө—рушкүтө, роҗөдлыны вөсҗидік су-вјастө. Секи шеп Һылыштые кулө.

Рөмізтыны, Һылавны шепјас оз поҗ: верман кувны. Гор-шыд да вомыд дерт-Һын доҗмаласны.

Пуөм шеп оз-жө поҗ соҗны. Пуигөн тус Һебзө, јікі оз. Пуөм шеп путөм шеп-моз-жө вермас доҗдавны мортөс.

Ловја торјаслөн Һинөм абу прөста сјз ковтөг быдмөма. Сулы, ідлы јікіјас зев колан торјас. Ем аслыс-пөлдө шобді (тірка); сылөн Һөтө абу јікіыс. Сещөм шобді му-шөрө вескалө мөс—сојас шепјас. Сыкөд ортча јікіа шобді му-вылө мөс оз вјөдды, муниг-мозыс сөмын ісыштас.

Јікіјас вјөдды су, ід, шобді пемөсјас сојөмыс. Јікітөм Һаҗјаслы Һинөмөн вјдчыены, паныд пемөсјаслы сүвтны. Сы-понда јікітөм Һаҗјас јонжыка пемөсјас сојөны. Сјзкө јікі отсасө быдмөглы асө доҗыны, пемөслы паныд сүвтны.

Быдмөгјаслөн уна-пөлдө овлывлөны вјдчысасы. Ід шеп-лөн куҗ чуткасыс јікі, желнөглөн јем-код чуткасыс јосјас,

өмірлөн бара аслыс-пөлсө. Нурса жежыд жура турунлөн коржасыс тупкысөмаё небыдик журей-кодөн. Сіјө журейясыс оз небыны пемөсјас кынөмјасын, пемөсыд сојөм-бөрын вемө. Өтчид мөс сојас—мөдые оз ісышт выјоғ. Сы-понда віјјас-вылын сулалө жежыд турун өтнас—некод сіјөс оз јір.

Купальніча турун пемөсјас оз сојны—купальніча-пыщкын ем пеж (јад), сіјөс сојөм-бөрын пемөсјас вемөны.

Емөс уна курыд быдмөгјас. Најөс оз сојны најө курыд-лун-куҕаыс.

Мукөд быдмөгјаслы колө—мед најөс сојасны. Сецөм быдмөгјаслы колө кықкө разавны. Көјдысныс налөн рушкујасын һинөм оз ло—шыбітчас кынөмыс, бөр вермас чужны дае куј-өда инын.

Сіјө отсалө быдмөгјаслы разавны, паскавны, ыждөдны ассыс олан інсө. Налөн унжыкыс овлылө көјдыс јөртөдныс чөскыд. Сы-понда најөс јона сојөны. Сецөм көјдыс јөртөдјас унжык вотөсјаслөн: оз, өміҕ дај мукөд.

Јікіјас, јосјас, журей-кодјас отсалөны быдмөгјаслы мездысны пемөсјасыс; јумөв, чөскыд вотөсјас отсалөны быдмөглы разөдчыны му-паста. Быдмөгјас уна-ногөн кужөны дорјыны, віҕны ассыныс олөм, віҕөны вошөмыс көјдысјасө. Најө ладмөдчөны пемөсјаскөд на-пын өвны.

Вотөсјаслөн чөскыд кор-најө кокныдҕыка разөдчөны, ош-јөнлөн јос чуткасысјас—пемөсјас оз жуғөдлыны.

Пујаслөн кыре—оз дојмыны, космыны, кынмыны. Сецөм отсөгјас быдмөгјаслөн овлөны уна-пөлсө; сецөм отсөгјас емөс пемөсјаслөн, мортлөн. Став олөмныс ловја торјаслөн сіҕікөн мунө: најө лөсөдөны выль отсөгјас, віҕөны, јонмөдөны ассыныс важ отсөгјассө. Ставныс најө тілеөны бурҕыка олөм-вөсна.

Өні поғө һөшта өтітор віставны—мыјла вартам һаһ: мед торјөдны тусјас-бердые быдмөг отсөгјассө. Сіјө быдмөг отсөгјасыс—јікіјас. Најө оз леҕны весавтөг, варттөг һаһ тусјас сојны.

Нөшта со мыј:

Ід кужө дорјысны мөскыс, вөлыс, став пемөсыс. Пемөсјас ез велавны мездысны јікіыс. Морт адҕис, весалө, сојө дај пемөсјасөс вердө.

Аслас јур вежорнас мортыд гогорвоис—војдор весав јікіыс—
сесаа көт пөттөзүд сөј.

Вежор мортлөн мед-бур отсөг, сіјө отсөг вайө
уна бур мортлы.

Су, пемөсјас, морт, дугдывтөг венёны пемөсјас оз вер-
мыны сүөс венны; морт веніс пемөсјасөс дај быдмөгјасөс.
Олөм-вөсна венсігөн век сіці: венө мед-вежора.

Став ловја торјыс венё ас олөм-вөсна. Нәјө
венёны уна-пөлөс отсөгөн. Јікіјас—һаңјаслөн венған отсөг.

Вартөм—мортлөн отсөг венёны быдмөгјаскөд аслас олөм-
вөснаыс.

Вартөмөн—морт венё быдмөгјаскөд, щыглункөд, аслас
челәјас олөм-вөсна, аслас пемөсјас-вөсна.

Вартөмөн морт венё ывлавывкөд (һаң воөм-бөрын).

Уналаын емөе бөрө колөм јөз—најөс шуоны «јөјјасөн»
Налы уна-на колө велөдчыны. Амерікаын сешөм «јөјјасыс»—
индејетсјас—һіртөны шепсө кык кі-костас. Мукөд «јөјјасыс»
һөјтөны колтасө му-бердө, сетыс сесаа өктөны тусјас.

Мукөд јөзыс швачөдөны шепјас чукөрас бекдөн.

Сецөм вартөмөн бура тусјастө он торјөд. Унаыс унжык
тусыс шептас колө.

Еңа көзөмөн да таці вартөмөн мортыд овны оз вермы.
Сіці вартөмнад колө зев уна му көзны.

Сы-понда мукөд му ужалысјасыс щыг-һысө пөт олөны.
Һаңыс налөн быдмас уна—најө оз кужны перјыны.

Буржыка најөјас-дорыс мјан вартөны, швачөдөны.

Варған быдөнлы төдса.

Сецөм варғаннас дыр швачөдасны, став тусө
перјасны шепјас-пыщкыс.

Сецөм вартөм абу вывті бур.

Зев-һын јона варған—тусјасыд іңас-пыщкад век-
на колөны. Сесаа зев уна тусјас жугавлөны, чегјас-
өны. Сы-понда му ужалыелөн уна һаң вартігөн во-
шө. Сіјө му ужалыслы абу бур, сылы колө көзны
унжык. Мукөд вартөны машинајасөн—налөн вар-
тігөн еңа вошө сы-понда најө вермөны перјыны уна һаң
еңажык көзасыс.

Со кушом мед-важ, мед-омоль машинаыс : гогростома кер пом-моз ыжыд из. Кузалаыс дорышө.

Кузалаыс сы-пыр еүjöны чөре, доддалоны вөлөс, вөтлөны шепјас-вывті. Из пондас дорышыс дорышө турбыласны. нөјтны шепјасөс, торјөдны, кітны шепјас-пыщкыс һаң тус. Тајө машина өмөлка буржыка вартан-дорыс вартө.

Из вартан-дорыс щөкыджыка дорыщјаснас усө шепјас-вылө. Тајі вартігөн бара уна тус вақалө, жугавлө, уна тус ламөдө му-пыщкө. Сы-понда мед-бур вартөм лоө машинаөн. Машина бергөдлөны вөвјас лыбө ру.

Сіјө машинаөн вартігөн зев еща тусјас жугавлөны; машина вартө, төлөдө, течө зепјасө, көрталө зепјасөс, іңасыс сецөм машинаөн вартігөн јона летчө. Сы-понда унаөн сецөм машинаөн оз вартны.

Сіјө машинаыд зев ічөт інө төрө.

Вартанөн вартігөн колө лөсөдны ыжыд гумла. Гумла вөчөны куш му-вылө.

Мусө јона топөдасы, нөјтасы аслыс-пөлөс нөшкөн чорыдөз—топыдөз.

Машина төрас гумла дасөд јукөн ыжта інө. Машинаыс еу петө јогтөм. Һаң-пыщкө оз вескавы—му, кујөд, шеп јог.

Тусјас оз вақавны, мичаөс.

Машинајас овлөны кіөн бергөдлан, вөлөн, руөн. Кіөн бергөдлан, машина-бердө колө һоль морт. Најө өті қасө вартөны со колта. Вөла машинајас овлөны кык вөлаөс (најө кык мынта унжык вартөны морта машина-дорыс); сөгса овлөны һоль вөла машинајас (најө һоль мынта вермөны вартны кіа машина-дорыс).

Руа машинајас 10 мынта лыбо 25 мынта вермөны вартны кіа машина-бердын. Сіјө машинаыс зев дөна (өті машина дөн-вылө позө со кіа машина һөбны); сулалө 5,000 шајт.

Быд машиналөн ем нөшасан барабан. Сіјө барабаныс вөчөсө унжыкыс чуғуныс.

Мукөд-дырјі барабан вөчөны көртөн дорөмөн пуыс.

Барабан лөсөдөма кујім кыщыс. Кыщјас-костын на-бердө лөсөдөма уклад нөщјас (пөв-кодөс). Мукөд-дырјі нөщјас овлөны пинаөс. Најө пінјаснас вартіг-чөж пыркөдөны шепјас. Сецөм машинајасөн позө вартны ід, еу, шобді, зөр. Аңкыщ вартан машинаын нөщјас помас пінјас-пыдді поскідік тышјас, вартан клап-кодөс.

Кукуруза вартан машинаын нөшјас помас жеңидік крук торјас.

Өні емөе зев гырые бур машинајас-һин. Нәјө вундөһны, сен-жө вартөһны, төлдөһны, Һепјасө сөвтөһны; сецөһм машинајас сулалөһны 20 еурс шәјт. Луннас сјө машинаыс ідралө 40 де-сәтһна һаһ.

Бжыд бур олыелы зев лөһыд һөһһны сецөһм машинајасө. Мјан му ужалые крестәһин төдөһмые оз һөб өткөһ сецөһм дөһна машина. Сылөһ сјө машинанас һинөһм лөб керһысө. Öтүвтчөһмөһ мјан позө лөһөдһны сецөһм машинајас. Сіктөһн чүкөртчөһмөһ дөһрт вермасһны лөһөдһны машинајас. Немецјас, америкасајас важөһн-һин машинајасөһн ужалөһны. Нәлөһ һаһыс буржык артмө (јогтөһм) дәј дөһнтөһмжык. Машина уж вөд век дөһнтөһмжык овлывлө.

2 адас. Шеп.

Шеп-куза еу тусјас пукалөһны һөл-визөһн. Быд тус тупкысөһма кык кышөһн: өткыс ортсө кыш, мөһдыс пыцкөс кыш. Пыцкөс кышыс ыжыджык ортсө кыш-дөһрөһс, һужалөһма куза— сјө јікө. Нөщыштам шеп-помыс тусө. Су тус пукалө кок-код-вылын—сјө қоріқ кок. Қоріқ кок-помыһн кыкһнаһ дөһр-саһыс емөе посһидік щүпөдјас. Быд щүпөд-бердө өшјөһма кык тус. Сы-пөһда шеплөһн тусјасыс лөһмаө һөл визөһн. Мүкөдләһн еу көзөһны тулысын, сецөһм еулөһн зев посһидік тусјас. Сјө еу му-һө пөһөсјас еојан-пыд-дө. Арса кзаөһн еулөһн тусјас гырысөө. Сецөһм суыс артмө зев бур пыч. Нәһ пөжалөһны арса көзәһн суыс.

Су көзөһны мед-уна рочыһн. Сөһбырын, лунвылын (Кәспіј-бердыһн) еу көзтөг, ачыс быдмө—туруһн-моз. Сөһтыс нәјөс пет-көдөһсны рытыв вывса јөз.

Рузөг іқас оз прәмөја туј пөһөсјасөс вердһны. Іқасөһн волсәөһны. Рочыһн вөрыс ещә, оз тырмы,—сы-пөһда сөһн кәркә-јасө тупкөһны іқас вөвтөһн.

Шөбдө зев уна һөгөһн еу-код, сөһмыһн тусјасыс шеп-помас оз сецөһм лөһыда пукавһны. Тусјасыс тупкысөһмаө сөһкөһн-жө кышјасөһн. Мүкөд-пөлөс шөбдөһлөһн јікыс абу, мүкөд пөлөслөһн ем жеһыдөһк јікө. Шөбдө овлө тусөс көза, овлө арса көза. Мед-бур шөбдө лыд-дысө роч арыһн көзәһн шөбдө. Мед-уна һаһ вәјө јегөһпетса шөбдө.

Сылөһн шөһтыс вожәвлө. Мүкөдләһн шөбдө іқасыс кыөһны шләпајас.

Шобди зев-нын важсаң көзө.

Өнi ем зев уна-пөлсө шобди. Ставыс во-чөж чукөртлөмыс кайлө 4 миллиард пудөз.

Комi муын зев еща көзөны шобди. Шобдилы колө куз шоныд гожөм. Сы-понда мiянын оз ешты шобди вотөз быдмыны, арса көздөдигөн кынмө.

Мiжан комi муын көзан шобдид омөл-пөлсө, артмө едд һаң.

Шобди-код важса шөщ id. Id тугеяс пукалөны шеп-помын либө кык виз-кузта, либө һол виз-кузта, зев унаыс овлөны квайт виза шепяс. Id мукөдлаын көзөны арын, мукөдлаын—тулысын. Кык виза id көзөны лунвылынжык. Сijö idjыс мунө унжыкыс сур-вылө. Вөjdөр idjыс вөчасны чуж, чужjыс пуоны сур.

Сур мед-јона јуоны Германiяын да Англiяын. Нол виза id көзөны воjвылынжык. Сыыс пөжалөны һаң, вөчөны шыдөс-јас. Квайт виза id лунвылын көздывлөны зөр-пыдди.

Мiжан, комi муын, id уна көзөны—сijö су-бөрын мөд һаң. Көзөны мiжан унжыкыс квайт виза id. Мiжан „дернитөны“, сijö пызөыс пөжалөны зев мiча чөскыд һаң.

Идлөн зев куз, чорыд пинөе јикi.

Зөрлөн шептыс зев паскыд, лыс-код. Тугеясыс рөз пукалөны куз кок-jылын, ылын мөда-мөдөыс. Кышяс зөрлөн һе-быдөе, јикыс абу. Кышыс зөрлөн зев кыз. Зөрлы колө уна ва. Сijöс көзөны воз тулысын му көмытөз-на. Зөрлы оз ков јона бур му. Сы-понда зөр унжыкыс көздывлөны омөлик, ендөм, куждтөм мујас-вылө. Зөр көзөны век тулысын. Унжыкыс зөр-јөн вердөны вөвјасөс. Вөчөны сесеа зөрjыс шыдөс, тег. Тег вөчигөн воjdөр зөрсө чужтөны шөныд инын, костөны-текалаөны пөе инын сесеа изөны.

Зөр iзас мед-бур пемөсјаслы еојан-пыдди. Мiжан комi муын зөр еща көзөны.

Зик зөр-код рiс, сөмын быдмө сijö лун-вылын: Китајын, Јапонiяын. Рiслы колө зев уна ва, дај зев уна шоныд. Кө-зөны сijöс вескыда һајтө, дај гожөмбыд кiскалаөны ваиң. Воjвыв мујасын рiс оз вермы көздыла быдмыны.

Лыс-код шеп бросалөн. Броса быдмө һеуна лунвылынжык мiяныс. Броса лыскын зев уна југјалыс гөгрөс виж тугеяс.

Түејас пастасөмаөе зев чорыд југјалан күчик-кодөн. Шы-
дөс вөчтөз лоө сјјө кышысы весавны; кышысы кынөм-пыщкын
оз небзы. Броса шыдөсые пуоны рок.

Неуна мөд нога кукурузалөн шеп—кыз шеп. Сылөн ту-
ејасыс топыда ласкыөмаөе іңас-бердас, топөдчөмаөе мөда-
мөд-бердас. Сізікөн артмөма ку-
курузалөн кыз шеп. Кыз шеп
тупкыөма ортөсаң вөснөдік ку-
чик-код кышөн.

Көзөны кукуруза јонжыка
лунвылын; мјан, вөјвылын оз во,
кынмас. Сојөны сјјөс рок-кодөн,
пөжалөны һаң. Вөчөны кукуруза
көјдысые шыдөс, сакар, выј. Кор-
јасыс, іңасыс кукурузалөн пемөс-
јаслы сојан-вылө мунө.

Америкаын кукуруза козөны
туруп-пыдди. Сөсатина-вылө налөн
быдмывлө 150 доддөз.

Арын һаңјас-кыңзі чукөртө-
ны быдеама пуктасјас, көзасјас.

Тані өні відлалам аңкыщ, сылыс
пуртөссө. Аңкыщлөн зөрізые бобыв-код, бытө лебзыны
бордјас лөсөдөма. Сещөмжө зөрізаөе: боб, чечевітса, бобөһаң,
віка. Аңкыщ пуртөс тешкода вөчөма: бытө өті кор шөр сөп-
кузасыс кусөнтчөма, дојјасыс өтлаө быдмөмаөе. Сещөм пуртөс-
пыщкас пукалөны аңкыщ көјдысјас. Аңкыщ воөм-бөрын пуртөс
потө кык-пельө, кыклаті, жыңјасыс өдјө зев піновтчасны, ылө
вермөны шыбытны асыныс көјдысјасө.

Аңкыщ, боб, чечевітса сојөны јөз.

Бөбөһаңөн, вікаөн вердөны пемөсјас. Тајө став быдмөгјасыс
оз һөщыштны мулыс вын. Најөс көзлөм-бөрын һаң почө
козны зік кујөдтөг—һаң воас кујөда му-дорые буржыка.
Сјјө быдмөгјаслөн му-пыщкас колө зев уна вужјас; вужјас-
пыщкын, ем уна азот. Азот ем кујөд-пыщкын ем аңкыщ
вуж-пыщкын. Бөбөһаң вужјас өті сөсатина-вылын возсөсөны
10 дод кујөдкөд. Сы-понда мүкөдлаын уна көзөны тајө быд-
мөгјасө—бобыв-код зөріза быдмөгјас. Зев ещанік кујөдалөмөн
му оз щык, вәјө зев уна бур. Аңкыщ-увса мүөн мүкөд-дырјі

козёны мукёд вынтём мујас. Сіјё му козёмыс кујёдалём-код-
зік. Аңкыщ-увса муён козём-бёрын лок муыс бурмё. Аңкыщ,
сізкё, вердё мортёс, пемёсјасёс дај мукёд быдмёгјасёс.

Аңкыщ козёны воз тулысын, гожём-шёрас мукёдлаын
козас-пыщкас бара којалёны. Козёны аңкыщ унжыкыс ві-ја-
сён, сувтёдалёны бед-торјас. Сіјё бед-торјас-кузасыс аңкыщ
кышасё вывлян, кышасігён аслыспёлёс отсёгјасён крукасалё
бед-бердас. Аңкыщлыс еојёны
којдыс; пуёмён аңкыщ пычыс
кісел вёчёны.

Міјан комі муын зев еща
козёны аңкыщ, дај міјан комі
аңкыщным зев посныд. Аң-
кыщлыс міјан козыд, сіјён бур
сікас міјан-ордын оз быдмы.
Мёдарё: козан — гусалёны, му
талалёны. Сы-понда јонжыка оз
лыстны козны. Аңкыщтё козныд
ескё зев јона колё му ужа-
лыслы, сіјё, міса, муыс вынсё
содтё. Борјасын мукёд-дырјі зев
міча лёз, віж, јежыд рёма зёріза
„јёј“ аңкыщјас быдмёны.

Бобіјас гырыёсё аңкыщјасыс дај кузмёсёс. Најёс ео-
јёны вежвысёсыс путёг, воём-бёрын пуёмён. Міјан нёті' оз
козны бобіјас. Бобіјас зев уна еојёны
Амерікаын. Мукёдлаын бобіјас ізёны, по-
жалёны сёчён-код наңјас.

☉ Чечевітса міјан оз-жё козны. Сылён
којдысыс ётіногыс гогрёс, мёдногыс ла-
малёма. Еојёны пуёмён, пемёсјас зев јона
еојёны чечевітса којдысёс дај ізасёс.

Віка козёны турун-пыдлі, вердёны
вежвысёсыс, коетёмён. Козёны віка зёркёд,
мед вёлі кытчё крукасны сылы, мед вермас
вывлян, југыдлян катгыены. Міјан колё
уна віка козны. Сіјё вајё зев бур турун пемёсјаслы, кујёдалё
мутё. Мујас-вылын быдмё віка-код, сёмын пёснї туса — „шыр-
гёріз“.

Бобöһаһ мунö сöмын турун-пыдди. Уналаын ви́жас-
вылын, јагјасын бобöһаһ быдмö көзтөг. Бобöһаһ овлö кык
пöлöс: гөрд, жежыд. Гөрд бобöһаһ—гырые јура, быдмö
ку́а—вермö аршын ку́а быдмыны. Жежыд бобöһаһ—пöснiдiк
жежыд јурјаса, вöснiдiк кока; жежыд бобöһаһ ку́а оз вермы
быдмыны. Жежыд бобöһаһ зев нöгыл—бур турун. Уналаын
бобöһаһ көзöны—бобöһаһ сетö зев уна бур турун. Көзны
колö һөл во-пын öтчыд. Бобöһаһ-бöрын му зев бура кујöд-
төг һаһ вайö. Мiјан, комi муын, көн-сурö iчөтiкаөн пондiсны-
һын көзавны бобöһаһ.

Тайö став быдмөгјасыс вердöны мортöс, пемöсјасöс, мүкöд
быдмөгјасöс. Зев уна бур најö вайöны малајаслы. Малајас
сецöм быдмөгјас зорiз јумов ва јуöмөн сетöны зев бур ма.
Сы-пöнда уна көзаниңјасын ви́зöны малајасöс. Малајас отсалöны
разавны, паскавны сiјö быдмөгјаслы дај асныс ма чукöртöны.

Емöс мүкöд пöлöс пуртöса быдмөгјас. Налөн пуртöсыс
шөрöдыс јукө шөрi вöснiдiк кучiк-кодөн. Öтар-мöдарас
кучiк-кодөсыс пукалöны көјдысјас.

Унжык сецöм пуртöса быдмөгјасыслөн зорiздыс һөл кор-
јыс. Корјасыс пукөмаөс мöда-мöдыслы паныдөн, лöма перна-
код. Сiјөн најöс шуны пондам перна зорiз а быдмөгјасөн.

Перна зорiз а быдмөгјас—мiјан пуктөгјас: галан, сөркнi,
кушман, капуста. Ставныслөн налөн көјдысјасыс пукалöны
кык јукöна пуртöс-пыщкын. Сецöм пуртöсыс потö öтi ви́-
ку́а, абу аңкыщ-код.

Мүкöд быдмөгјаслыс еојöны корјасöс (капуста), мүкöдлыс
вужјасöс (галан, сөркнi, кушман). Көн-сурö сецöм-код быд-
мөгјасöс көзöны көјдыс-вöсна; көјдыссыс пычкöны выј. Сецöм
быдмөгјас—суренiтса, ражiк.

Најö көјдысыс пычкөм выј мунö машiнајас мавтны, кра-
скајас-пыщкö пуктöны. Сецöм перна зöри́з а быдмөг--горчитса.

Горчитса быдмö ылын лунвылын. Мiјанö вайлывлöны ви́ж
пыщ—горчитса көјдысыс.

Аңкыщ, бобöһаһ—тайö быдмөгјасöс кокнiдiка вартöны—
көјдыс перјöны. Сöкыд вартаңјасөн жугавласны көјдысјасыс.
Емöс аслыс пöлöс машiнајас; најö торјöдöны став көјдысöс,
көјдыс оз жугавлы.

Вартöмөн зев уна көјдыс пондас пычавны, мүкöд көјдыс-
сыс пычкысас выјыс, лакöтас мүкöд көјдысјасöс; сы-пöнда

еісмасны көјдыејасые. Унаые выј пычкан көјдыејас перјöны, тор-
јöдöны кинас, сесса сыбöрын торјöдöны јөгсö. Быд вартігөн артмö
сецöм јог, быдсама көјдые торјöдігөн јогые унжык көјдыееые.

Вартöм-бöрын гумла-вылын колöны іңас дај вöрöк. Іңас
чöвтöны телегајасö.

Вöрöкын емöе: һаң тусејас, шецјог, јікі. Һаң торјöдöны
тöлöдöмөн. Тöлöдöны зырјөн вывлаң шыблалöмөн. Тусејас сөкы-
дöе, усöны бөр вескыда увлаң, јөгсö тöv ылöжык нуö.

Сецöм тöлöдöм-бöрын һаң оз-на лoзїк сöстöм. Һан-пыщ-
кын емöе му торпырігјас, мукöд пöлöс көјдыејас, мукöд быд-
мöг торјас. Сецöм һаң бара-па колö тöлöдны, познавны,
мукöд пöлöс дојдыејасые торјöдны.

Шецјог чукöртöны, нуöны гортö, тövнас вердасны мөсјаслы.

Бусые шыбїтчö. Сїјö бусые зев бур кујöд. Сы-понда
гумла-бердса мујас-вылын зев бура быдтор быдмö.

Шецјогсö мїјан вердöны мөсјаслы. Шецјог јонжыка іңас-
дорые сојöны; шецјог-пыщкö мукöд-дырјї колö зев уна һаң
тус. Іңасые тöлын мунö волöс-пыд-дї. Турунтöм војасын да
турунтöм інјасын іңас шырöмөн вердöны пемöсјаслы.

Шецјогые, јікіые позö вöчны кабала, щынтöг сотчан по-
рок, резінка. Мїјан шецјогые һінöм оз вöчны. Гермаңјаын,
Амерїкаын вöчöны індöм торјас. Сенї шецјог, јікі зев донaöе
(коланторјас).

Вартігөн унатор позö тöдмавны. Позö тöдмавны, відлавны
шеп, аңкыщ пуртöс, һаң јуклыны сїкас-сертї: су, ід, шобдї,
зөр. Позö відлавны уна пöлöс «көјдые-јöртöд» (шеп, пуртöс).

Му ужалые мортлөн быд уж-бердын позö мövпыштны:
мыјла, кыңї, кор? Мї ічöтїка мövпалыштїм, сорһїтїм—мїјан арт-
міс со мыј: быд ловја, быдмые дугдывтöг венeö
аслас олöм-вöснаыс, ас пїјан олöм, паскалöм ра-
залöм-вöснаыс. Венeö ічöтїк турун, венeö ыжыд пемöс
(слөн), венeö морт. Тајö тöдöмыс быттö һінöм оз сулав. Сїң
өнї шуöны унаөн, сецöм тöдса тортö-пö һінöм-һін велöдны.
Абу сїң. Колö ывлавыв тöдмавны быд боксаң, гөгөр, став
посһїдїк быд лунса адған торсö. Секї сöмын позö кокһыджыка
лөeдны ассыд олöм, позö ывлавыв олöмөн бергöдлыны
ас колан ног, аслыд, дај став јöзлы бур-вылö.

Воңö мї пондам відлавны, тöдмавны гырые петкöдчöмјассö,
посһыд петкöдчöмјассö ывлавылые. Ывлавылын гырые, посһыд—
ставыс велöдантор, ставыс ковмас.

II. Лукөн. Көйдис төлөдөм.

1 ad. Мыйла һаһ төлөдөһы? Кыҙи төлөдөһы? 2 ad. Сөкта-
Бурлун һаһлөн. 3 ad. Чужые көйдис. Кыҙи төдмавһы
чужтөм да чужан көйдис? 4 ad. Көйдис весалөм. Көйдис лөсө-
дөм. 5 ad. Лөсөдөм.

1 ad. Мыйла һаһ төлөдөһы? Кыҙи төлөдөһы?

Вартөм-бөрын іһас чөвтөһы. Гумла-вылые чукөртөһы ставсө
вөрөкө. Вөрөкын һаһ тусјас, шепјог, быдеама бус.

Став вөрөкыс оз мун пемөсјас сојан-вылө; секи ескө вөли
колө сөмын бусые мездыһы.

Поҙө оз сојны шепјога һаһ, јона кыдја һаһ?

Шыг војасө зев унаөһ сојлывлісны сецөм һаһ. Унаыс-
мича руҙөг пыҗ-бердө сорласны шепјог-пыҗ, кыд, іһас-пыҗ.
Куҗа сојігөн јөз висөһы, пыкталөһы. Шыгјысла најөс бөстө
уна-пөлөс висөм. Сојасны уна—век шыгјөс, оз пөтһы мистөм
һаһнад. Сіҙи унаөһ кулісны.

Мыј-понда сіҙикөн овливлө?

Сецөм кыдјас вескалөһы мед-рөшкыд торјас: јікі, кышјас.
Зөр вөрөкыс (кујим пудја) пудјыс унҗык лөө кышыс. Тусыс
һеуна жын-дорыс унҗык лөө. Јог-пыщкө вескалө зев уна-
пөлөс мукөд ковтөмтор. Мукөд быдмөг чір-пырігјас щөщ вес-
калөһы јог-піө. Ставһыс најө зев чорыдөс, рөміҗтгөн оз жу-
гавлыны пиҗ-вылын, пырөһы пыдөжык, дојдалөһы кынөм
пыщкөстө, сувјастө. Мукөд-дырји најө һеыті оз дојдавыны,
сөмын һіртчөһы кынөм пыщкад, һіртөһы кынөм пыщкөстө.
Кынөм пыщкөс омөла пондас ужавһы. Морт висөм. Сојөм еща
бур кутас вајһы.

Сесеа со мыј-понда оз ков кыдја һаһ сојһы. Кыдјыд,
іһас, шепјог кынөм-пыщкад оз һебҗы, оз разав. Сіјө разав-
төм торјыс—клетчатка.

Клетчатка ем іһасын, јікыһы, ем быд быдмөгыһы. Клет-
чатка һебҗө турун сојыс пемөсјас кыпөмыһы: мөс, ыж, вөв һі-
нөм оз лоны сіјөс сојөмыс. Рөміҗтыс пемөсјас мед-бура вер-
мөһы сојһы клетчатка. Сецөм пемөсјас: мөс, ыж, көр. Најө
сојігөн војдөр рөміҗтасны, сесеа һылыштасны. Мыјкө-мынта-

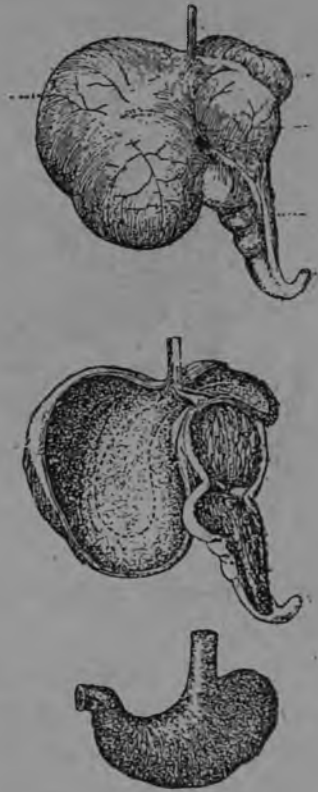
мыети најö кынöмые сiјö сојан бöр петö вомö. Секи пемöсјас-
бара мöдпöв рöмiзтасны, сесга мöдпöв зiкöз нылыштасны.
Кыкпöв рöмiзтöны, кыкпöв пiн костас поснöдлöны сојан,
кыкпöв нылыштöпы.

Рöмiзтые пемöсјаслөн аслыс погаса кынöм пыщ-
кöсныс, рушкуныс. Налөн сещöм сојаныс вермö кыкпöв
поснавлыны—мöслөн рушку нол јукöна
(вiзöд серп.—рубетс, сос, нiга, сичуг). Мöс
рöмiзтас турун. Турун оз öткoдa посна-
влы ставыс: кодi јона нiртчас пiн-костын,
кодi омöла. Јона поснавлöм сојан вес-
кыда мунö којмöд јукөнöзыс—нiгаö,
сесаң недыр-мыети, небзöм-мыети мунö
сичугö. Омöла поснöдлöм, нiртöм сојан
вескалö рубетсö, сени небзыштас, вузас
соскö; соскые сојан бöр шыбитчö вомö;
вомын бара сојан iзö пiнјас-костын. Мöс
бара сiјöс нылыштас. Сени бара бура
iзöм, небзöм сојан пырö којмöд јукөнö,
омöла iзöм—рубетсö. Сiзiкөн мöс рушку-
пыщкын бергалö сојан бура небзытöз.

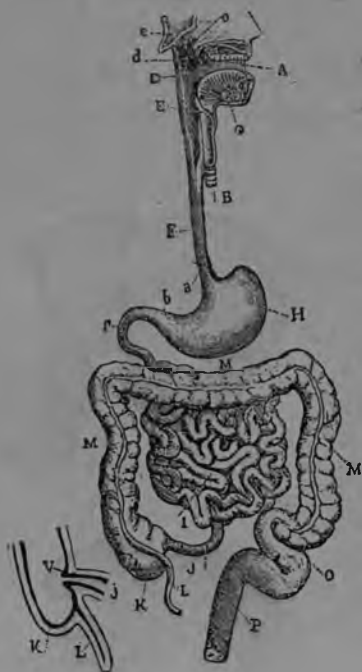
Мортлөн рушку абу сещöм.

Морт рушку öтi јај чеп-код. Сы-
пыщкын омöла iзöм, поснöдöм сојан
ищ небзö. Мукöд-дырјi омöлика поснö-
длöм сојан нылалöм-бöртi мортöс восöдö.
Унжыкые небзытöм сојан јокмылјасөн
рушкуые возö мунö сувјö. Сувјын бара
оз удiт небзыны, сiзiкөн небзытöг шыбитчö ортö. Сещöм
сојöмыд мортыдлы еща бурыс, мукöд-дырјi кынöм вiсöм боетас.

Рушку-пыщкын сојан кiскавö кынöм вaөн. Кынöм вa-
кiзöртö сојантö—артмö кiзöринiк рок-код. Секи iчöтiк јукөн со-
јанлөн разалö, сылö рушку ва-пiын. Разалöмыс, сылöмыс мунö
ищ сувјасын. Сувјын сојан сылöм помасö. Сещöм кiзöр-
мöмсö, сылöмсö, разалöмсö пондам шүны сојан небзöмөн.
Небзыгөн сојан зев јона вежеö. Рушкуын, сувјасын артмöны
сојаные зiк вил пöлöс торјас, вежласöны, оз лоны мукöд
сојан-кодöе. Полојые артмö сакар, выјые артмö
мајтöг.

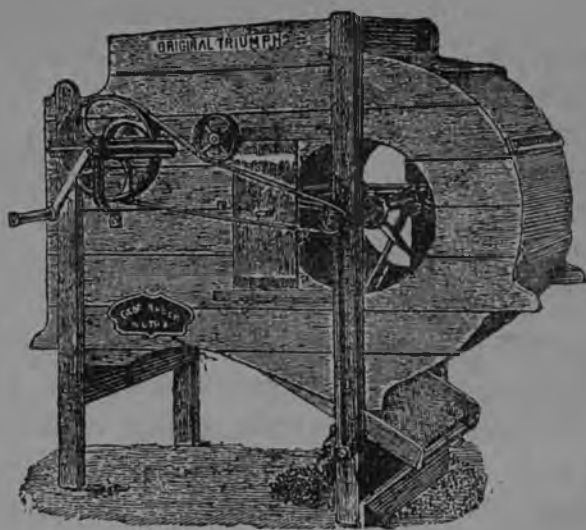
Мортлөн, мөслөн і быдөнлөн рушку ва һебзөддө сожан, чорыдые кизөртө, вежлалө став колужжассө сожан-пыщкые. Мортлөн рушку да сув ваяс клетчатка сөкыда һебзөдөны. Колө

зев јона клетчатка посһөдлыны—секи мијан рушкуным вермас һебзөдны. Војна-дырји һемечјаслөн һаһ вөлі оз тырмы. Најө пу зев посһөдлика изөмөн ічөтөкаөн сојисны—һинөм омөл ез ло. Шыг војасө унаөн комі јөз ізас тој-лывлісны; посһыда тојөм ізас һинөм омөл ез вөчлывлы. Мијан пнҗасным сецөм посһыда шырны оз вермыны: сы-понда јона посһөдлытөм клетчатка мијанлы сојны оз поз. Мөс уна-пөв һиртө пнҗкостјасас, вермө јона посһөдлыны; сылөн рушку, сув ваясыс вермөны һебзөдны гырые клетчатка тор-пыригјас.

Сы-понда һаһ колө төлөдны; сы-понда оз поз вежкыда вөрөкые изөмөн сојны. Мед-војдөр төлөдөны зыр-јөн; төв-пыр лежан—туејас усөны, јогыс лебзас.

Сецөм төлөдчөмыд бостө уна кад, колө уна морт, дона сулалө. Һаһ усө бөр му-вылө, му-вылын бара һајтчө; сегаһ колө бара сөвтны дозјасө. Став уж-вылас мунө уна кад. Унаһаһ көзыејаслы уна колө төлөдны. Сы-понда најө лөсөдалөны машинајас, мед ещажык кад му-нас, мед буржык, сөзжык һаһ вөлі. Сіјө машина бердас колө өтө морт. 8 часөн сіјө төлөдас 560 пуд.

Төлөдчан машина сени-жө пожнало һаһтө, лөдө дөзаясө, бур тусејассө торјөдлө лок тусејас-бердые.

Унжык һаһ уқалыејас важөн-һин лөсөдісны сіјө машинасө, һајө важөн гөгөрвоисны сылые бурсө. Гөл јөзлы өтүвјөн колө лөсөдны сешөм машина; һинөм-һин өһи јөгөе, кыдјөе һаһтө сөјны. Омөль, јөгөе, кыдјөе һаһ сөјөмые зев јона челаф висалөны, висөны щөщ гырыејас.

Міјан быд во зев уна посһи челаф кулалөны. На-пыщкые жыһјые кулөны омөль һаһ-вөсна. Мамјасыс һалөн сөјөны омөль һаһ, висөны; сы-понда челафјас висөһны, кулалөны.

Һаһ колө пожнавны. Пожналөны туснас. Пожналігөн тор-јалө, шыбитчө ізторјас, бус, мүкөд быдмөг көјдыејас. Пожнавтөг һајө вермасны вөһны зев уна омөльтор. Пожналөмөн бур һаһ тусејас торјөдөһны лок тусејасые, жугалөм, ламалөм тусејасые, став ковтөм торјасые. Сіқикөн төлөдөмеһ торјөдлөһны бур тусејас лок тусејасые, јөгјасые, бусые.

Төлөдөмөн һаһ торјөдөһны јөгые. Пожналөмөн бур тусејас торјөдөһны лок тусејасые.

2 ad. Гөкта туселөн. Һаһлөн бурлун.

Төлөдигөн јөг лебзө ылө, һаһ тусејас усөһны кок-бердад. Јөг кокһи, сіјөн јона ылө вермө лебзыһны. Тус сөкыд—сіјө оз вермы лебзыһны.

Төлөдөм суыс оз өһи чукөрө ус; тусејасыс куза һужалөмөн усөһны. Чукөр һужалөма төв-һылыд. Мед-дорас (кысаһ полтө төлыс) усөһны ізторјас. Сесеа сы-бөрті усөмаөе мед-бур гырые тусејасыс, сыые ылынжык—посһи тусејас, жугалөм тор-пырігјас. Насые ылынжык шој тусејас, мүкөд быдмөгјаслөн көјдыејас. Төв вермөма јуклыһны, торјөдлыһны мөда-мөдые: мед-бурсө колөма мед-матө, мед-локсө мед-ылө нуөма. Мед-ылө мунөмаөе јікі, кыщјас. Һајө вөрөкын вөліһны мед-кокһидөе. Мед-матө колөма мед-сөкыд тусејасыс, һајөс нуһны төвлөн абу тырмөма выһныс.

Уль іһјасын жугавлөм тусејас регыджык кутасны щыкыһны. Сіеһыһны, зөһ тусејас оз сіеһы. Жугавлөм тусејасыс вөчөм пыч сіқикөн-жө өдјө щыкө, лөө пемыд, һајт.

Пуктам мүө зөһ тусејас—унжыкыс чужасын; пуктам жугавлөм тусејас—зев ещаһн ныр мытчасны, мүкөд-дырји һөһи оз чуж

Изигөн поснї тугејасые артмө омөль пыҕ: пыҕыс мїетөм, пемыд, кыдјыс уна. Бур гырые тугејасые артмө југыд, мїча кыдтөм пыҕ. Гырые ҕоң тугејасые артмө буржык пыҕ

Бөрјам 100 ҕоң туге да 100 жугалөм, да 100 поснїдїк туге. Возҕа еобыс лоө мед-сөкыд.

Мед-кокныд лооны жугавлөм тугејас. Поснї ҕоң тугејас сөкта-сертї шөра костас.

Вїзыштам најөс 5—6 лун ва руа інын. Мед-сөкыдөс өнї лоөмаөс жугавлөм тугејас. ҕоң тугејаслөн содөма сөктасыс. Сїҕ-кө жугавлөм тугејас мед-јона вермөны ноңавны ва сынөдыс. Сїјөн жугавлөм тугејас өдјө шыкөны.

Бөрөкса мед-бур тугејас лооны мед-шыктөмөс! Туге сөкта-сертї позө каҕавны туге бурлун-јылыс. Төлөдїгөн мї адҕам бур тугејас, најө торјалөны лок тугејасыс. Төв мїжанлы төрјө-длө тугејас бур тугејасыс.

Мыјла поснї тугејас лооны омөльжыкөс?

Вїзөдлам су туге-пыщкө. Су туге ічөтїк колк-код; јылас сылөн емөс поснїдїк јурсї-кодјас; улыс помас ем һебыдїк јокмыл. Көтөдам су туге ваын; туге лоө һебыд, кокныда ку-лыштчас пемыд вөсһыдїк кучїк-код кыш. Кыш-улын жежыд һебыд көјдыс. Сїјөс мї шуам жеждөгөн. Вундам лечыд пуртөн јөкмылсө; сес адҕам поснїдїк кусһалөм корјас. Корјасыс артмөма гартор. Туге-пыщкын ем жеһыдїк кок-код, затор, зев ічөтїк вујтор. Сїјө јокмылас кусһалөмөн лөдөма зев ічөтїк быдса быдмөг. Изигөн кышыс артмө кыд, жеждөгыс артмө пыҕ. Корјас, вујјас мунөны щөщ кыдлаһө. Јеждөг ваын полдө, полдөны щөщ корјас, вујјас, кок. Кышыс һөтї оз паскав. Полдөм жеждөг косалө бөрын кышсө.

Колам көтөдөм жеждөг. Сїјө регыд сїемас, бакеалас. Кыш оз веҕеы, чужтөс (корјас, вујтор, кок) пондас мытчыны леп-тыны ныр.

Сы-понда жугавлөм тугејас өдјө шыкөны: чегөм помөд жеждөг һөһалө, кыскө ас-пыщкас ва ру, сесса сїемө. ҕоң тугелөн жеждөг топыда, бұра тупкысөма кышөн, ва ру пырны оз вермы; сы-понда ҕоң туге дыр оз шык.

Кущөм тугелөн кышыс кызжык?

Вөлөмкө, ырыслөн поснi түслөн-код-жө кышыс. Iчөт түслөн өтмынта кышыс, ещажык жеждөгыс.

Сы-понда изигөн поснi түејасыс унжык лоө кыдјыс, ещажык пычыс. Сiзкө, поснi түејас ещажык еетöны бур сојан һаң, поснi түса һаң ковмас унжык.

Кыдјын ем-на уна колан сојантор. Сы-кынzi кыдјын ем уна клетчатка. Сiјö клетчаткаыд мiјанлы бур оз вај; сојам сiјö клетчаткато—лыа-моз бөр петас, һинөм мiјан кынөмлы оз еет.

Сы-понда кыдја һаң оз пөткөд мортөс бура; кыдјыс мiјан кынөм оз куж перјыны бур сојанторсө. Сещөм һаң сојан—һедыр-мыгтi бара-һин колö сојны.

Мед кызкө перјыны кыдыс сещөм колан торјассө позö кiзөртөм кыд пуны. Сесса пуөм ва-пыщкө пычыс көтны һаң. Һаң лоө чөскыд, бур, сөмын мiетөм-пемыд. Сы-понда сiзiкөн һекод һаң оз пөжав, һекод оз сој. Рузөг һаң сы-понда i сөд: пыч-пыщкын ем зев уна кыш, поснiдик кыдторјас. Мукөд-дырјi став кышсө торјөдöны, һаң пөжалöны куш жеждөг пычыс. Секи артмө зев мiча виж чөскыд һаң. Сiјö һаңыс омөляжыка пөткөдö—кыдјаскөд торјөдим зев уна бур сојантор; сесса сещөм һаңыс öдјөнжык чорзö.

Жугавлөм түсыс унжыкысө оз петлы һекущөм ныр: сiјö оз чуж. Колi сы помö чужтөс,—түе чужас; чужтөс ез кол—түе оз чуж. Мукөд-дырјi колö јурсиа помыс—сiјö дерт оз чуж, сылөн һинөмлы чужныс. Ныр мытчысө чужтөсыс, жеждөг вердö том быдмөгөс; вуқјас петасны—һајö пондасны корсауны сојан. Жугалөм түслөн чужтөс колөма: сiјö чужiс. Жеждөг колөма еща, томиңик быдмөглы оз тырмы сојан дај сiјö кулө. Сы-понда жугавлөм түејас оз ков колны көјдыс-вылө. Сiјö оз чуж, чужас—регыд чужөм-бөрас кулө, сөмын мукөд түслыс бостiс iнсө. Жугавлөм түејас козны оз тујны. Һајö тујöны сөмын пыч-вылө, пемөсјаслы сојан-вылө. Зон түејас оз-жө вермыны ставныс чужны. Мукөдыс зiкөз оз чуж, мукөдыс омөлика чужлас, сесса бөр кулө. Кодi бура чужас, бура быдмас, артмас бур быдмөг.

Вөлөмкө мед-сөкыд түејасыд мед-бура чужöны. Мукөд түсыс iчөтiк—чужас, мукөдыс зев ыжыд—оз чуж.

Сы-понда көзтөз век төдмалöны көјдыслыс чужан ногсө. Мiјан тулысын көзтөз војдөр видласны дозјын—кымын со-пыщ-

кые чужо. Мукöd видлалöны выль коджём шыльöдтём ул пину воржын. Видлавны колö быд во. Видлытөг он тöd, гашкө кöжды-сыд мыж-понда-кө щыкис; секи му-бердын тилсан, тилсан, а позö колны зик һантөг.

Кыз кокһиджык төдмавны чужан ног?

3 ad. Kөждысјаслөн чужан ног. Чужан ног төдөм.

Торјөдам 100 жугавлөм, 100 посһидик, 100 гырые туге, пуктам најөс торја дозјасө ва рузум-вылө. Сувтөдам шоныд југыд инө, тувсов шонди-возө. Рузум мед век васөд, оз космы. Һедыр-мыети кыш туелөн потө, сесеа петасны жеждыһик вуж торјас, сы-бöрын мытчыгас веж ныр.

Выль тугејасые (һеважға вундөм) 100 жугавлөм тугејас-пыщкые 30—40 чужас, мукöдыс бакшасасны, сөгмасны. Гырые зон тугејасые 2—3 оз чужны, посһи зон тугејасые чужасны 80—90, жыңјыс на-пыщкые регыд бөр куласны.

Сјө лыдјасыс мјанлы петкөдласны чужан ног. Чужые кöждыслөн 100-пые еща вошө.

Шуам 100-пые чужис 30 туге. Секи шуам: чужө 30 процент, гижө 30%; чужас 98, гижам 98%; чужас кык, гижам 2%.

Омөла чужые кöждыс оз сулав көзны. 100-пыщкые чужас 45—секи оз-һин ков көзны, буржык кöждыс колö корены, важ кöждысө изөдны.

донажык кöждысјас (галан, морков, еоркһи) позö кокһида мездыны чужтөм кöждысјасые. Колö кистны ва-пыщкө, витыены 15—20 минут. Став чужые бур кöждысјас вөјоны, чужтөм кöждысјас ва-вылын колöны. Ва-вылө кыптөм кöждысјасө позö шыбитны—најө оз чужны. Вөјые кöждысјасө позö пуктыны—најө чужасны.

Мыж-понда?

Су туелөн ем кыш.

Мукöd-дырји сјө кышыс потө, жеждөг пондас космыны, торјалө кыш-бердыс, сетчө тыртөм инас пырас сынөд. Сјө сынөд гаддыс оз лез вөјны ваө тусөс, туге пондас шлывјавны ва-вылын. Кыш потасјасөдыс пырасны зев посһидик, сһмөн адчытөм быдмөгјас—бактеріјас. Најө щыкөдасны жеждөг, сесеа чужтаслы һинөм лоө сојны ныр лептигөн. Көждыс оз вермы чужны; чужас—регыд бөр кулас. Мукöd-дырји бактеріјас зикөз щыкөдласны чужтас. Секи кöждыс оз вермы чужны.

Унаые кӱдые шыкӱдӱны гагаас. Гага жӱрас кышсӱ, еојас жеждӱгсӱ, секи кӱдые оз чуж; мукӱд-дырји чужлас да регыд бӱр кулас шыгла.

Сецӱм шыкӱм, еојӱм, виые кӱдысјас пондасны дӱвквӱзны ва-вылын, најӱ оз вӱјны. Сецӱм кӱдыссӱ поӱӱ чукӱртны да шыбӱтны. Мукӱд кӱдысјасые оз пыр вӱјны. Недыр-мыґи најӱ вӱјӱны. Сӱјӱ щӱц шыкӱм кӱдысјас. Налӱн ем-на жеждӱгыс, најӱ чужасны, сесеа чужӱм-бӱрын бӱр кулӱны. Сецӱм кӱдысјассӱ буржык шыбӱтны. Дона кӱдысјас-пыщкые поӱӱ сецӱм тусјассӱ пуктыны, сӱмын чужӱм-бӱрын ковмас јона радејтны, бура јона кок-јылӱ сувтӱӱыс.

Зев унаые сурлывлӱны шыкӱтӱм лок кӱдысјас. Најӱ сецӱмӱн-нӱн быдмӱмаӱе.

Мукӱдлӱн абу жеждӱг, мукӱдлы оз тырмы чужтӱс, кышыс зев јон, пырыс ва оз лез—сецӱм кӱдыс оз полды. Омӱла радејтӱмӱн сецӱм кӱдыс уна лӱӱ, отарӱ век сӱдӱ, кӱдыслӱн еща % пондас чужны. Најӱс поӱӱ еојны, кӱзны оз туж. Сы-понда колӱ быд кӱзтӱӱ тӱдмавны чужые % кӱдыслые.

Јон, виетӱм, дојмытӱм, зон тус сӱмын бура чужӱ. Сецӱм кӱдыс мед-сӱкыд. Сӱзӱкӱн тӱлӱдӱгӱн поӱӱ тӱдмавны мед-чужые кӱдысјас. Кӱдыслые поӱӱ ӱтлавны сӱктасӱ мукӱд-пӱлӱс кӱдысјаскӱд.

Бур кӱдыс тӱдмалӱны со кыӱкӱн: бӱстӱны ео тус уна пӱлӱс сулые, ӱшӱны. Мед-сӱкыд еоыс мед-чужые бур кӱдыс. Таӱкӱн оз тӱдны кымын тус ео-пые чужас, секи бӱрјӱны кӱдыс чужые кӱдысјас-пыщкые, видлалӱны кӱтӱдӱмӱн, чужтӱмӱн.

Мед-бур лапкыд тастын чужтыны најӱс, видчыены вежаун; дојмалӱм кӱдысјас лепталасны ныр, сесеа регыд бӱр кулӱны. Кувтӱм нырјассӱ лыд-дӱны. Најӱ петкӱдласны кӱдыслые бурлун, поӱӱ тӱдны кымын тус арын наӱ вajasны. Шуам, кӱзам 20 пуд. 100 пуд-пыщкые мӱјан чужӱ 80, сӱз-кӱ арын мӱјанлы 16 пудјыс наӱ вajasны; 100-пыщкые чужӱ 10, секи мӱјанлы арын кык пуд кӱдыс наӱ вajasны, мукӱдыс сӱз вошӱны.

Таӱкӱн ескӱ зев кокнӱд тӱдмавны. Мукӱдлӱн унаые оз артмы, оз куж чужтыны; рузумыс коемас—колӱ мед рузумыд, муыд, ворјыд васӱдӱе вӱліны; вывті уна оз ков ватӱ кӱетны, кӱдысыд кыптас, колӱ сувтӱдны шоныд инӱ, југыд инӱ.

Мукöд мујасын (Гермнїја, Данїја, Америка) бура мутö ужалöны. Наяöяслөн емöе зев бур сецöм „стантсїјас“. Сенї велöдчöм јöз тöдмалöны уна пöлöс кöјдыс, индалöны му-бердын тильсејаслы, быд ног тöдöмөн отсалöны. Роч муын пондїсны сецöм „стантсїјас“ артмыны, сöмын зев шочöе. Ужалыс јöзлы колö ötсавны сецöм стантсїјасыслы; отсалан öнї—недырмыгтї бур боетан.

Мукöд-дырјї кöјдыс чужö бура, сöмын сы-пыщкын чукöрас ем зев уна поснї туге, унаыс емöе ковтöм турунјас кöјдыс, јөн кöјдысјас, быдсама-пöлöс јог кöјдыс. Сы-понда, став ковтöмторсö кöјдыс-пыщкыс пожналöны.

4. ad. Кöјдыс весалöм. Кöјдыс лöеöдöм.

Почö бөрјыны, торјöдны бур кöјдыстö лок ковтöмторјас-ыд кїнад. Разöдан паскыд пызан-вылö, öктан став поснїдїк, јог кöјдысјассö, быдсама јогсö. Јогсö шыбитан, бурјассö чукöртан кöча-кежö. Тақикөн почö еща кöјдыс бөрјыны; мыј ескö керсан сїқї бөрјїгад 20—30 пудјыс. Ковмас вочöж ставныдлы лун-лун пукавны. Сїқикөн весавны зев дыр он удїт. Унаыс весалöны пожналöмөн. Пожналöмөн шыбитчöны јог кöјдысјас, зев поснї наң тугејас. Пожналöмөн кїөн-кода дерт он вермы вöчны, кїөн бөрјöмөн почö зев сöстöм, мїча кöјдыс лöеöдны.

Med-dontöм отсалыс—пож. Пож пыдöсыс вöчöма кыöм нїнмыс, колалöма поснїдїк ноль пелöса роқјас. Сїјö роқјаспырыс гырыс мїча тугејас петны оз вермышы, колöны пожпыщкö, поснї тугејас, јог кöјдысјас роқ-пыр гылалöны ортсö. Пожнасїгөн пожсö кїын пыркöдöны, поснї тугејас гылалöны, гырыс тугејас колалöны. Öтї омöль: пожјыд öтїк, еща тöрö—зев уна мунö кадыс пожнасїгөн.

Уна кöјдыс пожналїгөн ужалöны гырыс пожјасöн—метр паета. Пыдöсыс налөн вöчöе кыöм сутугаыс, роқöдлöм кöрт лыстыс. Сецöм пожјассö öшöдöны гез-јылö—мед пожјыс вондöра вестын лöе, сесса öтарö-мöдарö довјöдлöны. Секї став поснї ковтöмторјыс гылалö улö, бур кöјдыс колö пожјö.

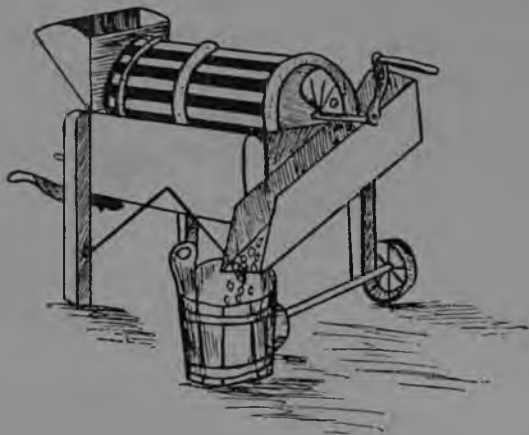
Гырыс тугејаскöд пожјö колöны щöц гырыс їзторјас.

Сецöм їзјöе кöјдыстö колö уна-пöв пожнавны, уна пожпыр. Сїқикөн почö бур кöјдыс торјöдны гырыс їзторјасыс, поснї їзторјасыс, јогыс.

Пондасны лөсөдавны төлөдчан машинајас. Төлөдчан машина торјөдө тус шецгогы, жікыге, із-торјасыге. Сіјө машинапыр леңөм-бөрын мјан һаһ-пыщкад колөны-на уна мүкөд көјдыс. Налөн сөктаыс, ыжтаыс өткод-код бур һаһ тусјаскөд.

Сещөм көјдысјасыс торјөдны ем бара машина.

Көјдыс весалан машинајас овлоны уна пөлөс. Öтөк торјөдлө, бөрјө медсөкыд көјдысјассө, мөд торјөдлө јог көјдысјас. Мүкөд јог көјдысјас ваяјоны зев уна омөл, најө пежөс, најөс сојөмөн мортыд вөмө. Сы-понда сещөм јог көјдысјассө колө торјөдны (30 серн.).

Јог көјдыс торјөдан машинајаслөн пожјасыс гөгрөс роңаөс. Роң-пырыс гөгрөс јог көјдысјас петөны, куңмөс һаһ тусјас колөны (31 серпас).

Пожјас вөчөны көрт лөстыс, гартыштөны щан-моз. Сещөм роңөс щанас көстөны һаһ, бергөдлөны. Сы-пыщкыс гылалөны јог көјдысјас, жугавлөм посні һаһ тус торјас. Сөзікөн машина весалө һаһ ковтөмторјасыс. Поңө һөбны торјөн сөмын пож—сіјө донтөмжык сувтас.

Емөс аслыс-пөлөс машинајас весавны бөбөһаһ көјдыс, мүкөд пөлөс пуктас көјдыс, чечевөтса, картушел бөрјөдлап.

Сещөм машинајас ескө абу вывті дөнаөс да гөл јөзлы дөна-на кажитчас—лоө век өтүвтчөмөн һөбны. Ужавны поңө мөда-мөд-бөрын, лөсөдасны бур көјдыс, пондасны сојны мөча һаһ.

Һаһ ужалысјаслы төдөмыс колө һаһ весалан машина лөсөдны: мөча һаһ-вылө ыжыджык доп сөтөны, поңө зев регыдөн бергөдны машина дөнесө.

Со кущөм бур артмө көјдыс весалөмыс. Һаһ воөма со кущөм:

	Сөстөм көјдысыс.	Јогөс көјдысыс.
Шобди . . .	46,5 пуд.	23 п.
Зөр	66,5 пуд.	32 п.

Мынта сизкө став ужалыс жөз воштөны һаһсө лок көјдыс көзөм-вөсна. Роч муын јогө көјдыс көзөм-понда быд во вошө 1 мильард пуд һаһ, мөд ногөн-кө шуны—став воөм һаһ-жып-мынтаыс.

Весалөм, торјөдөм көјдыс кык-мынта унжык һаһ вajas.

Һеважөн төдмалім—оз чужны:

1. Жугавлөм тугејас.
2. Мигөма быдмөм тугејас.
3. Шыкөдөм тугејас.
4. Висыс тугејас.

Најө щөщ, јог көјдысјас-моз-жө шыкөдөны, омөлтөны бур көјдыс. Посні тугејас бара шыкөдөны һаһ—најөыс артмө уна кыд, еща һаһ, пығ.

Сеңөм посні тугејас артмөны со мыјла: һалы быдмиғас вөлі еща сојан, вывті көзид, вывті кос. Сы-понда најө быдмиғны сеңөм посһидөс.

Өти көјдыс тугеыс быдмөны уна выль туге. Најө абу өтко-дөс: өткымыныс јонөс, гырыөсө, мукөдыс омөлөс, посһидөс. Өти мамлөн абу став пијаныс өткодөс: өткода быд-төны, вердөны, уждөны—пијан оз өткода быдмыны, јонмыны. Ҷик сеңөм мијан һаһ тугејаслөн быдмөмныс: өти шептын емөс посһид, емөс гырыс тугејас. Өткымыныслы лөсыда сижө шептас овсө, мукөдыслы еөкыд сени овны. Јон гырыс көјдысыс дерт артмасын, быдмасын гырысжык шепјас, гырысжык шепјасын гырысжык тугејас. Сы-понда колө көзны бөрјыны мед-гырыс тугејассө—најө вajasны мед-бур һаһ.

Велөдчөм му-ужалысјас важөн-һин сижө кағалисны. Најө пондисны бөрјөм көјдыс көзны, мед-гырыс, бур, чужыс көјдыссө. Му-вылын өтилаын көзид—сени аслыс-пөлөс һаһјас быдмөны, мөдлаын шоныд—сени бара мөд екас.

Шобдид сизикөн ем 50 екас, 16 екас су.

Сеңөм екасјассө со кығ лөсөдисны: бөрјисны став тугејас-пыщкыс мед-бурјассө көјдыс-вылө; мөд воас бара сизикөн бөр-јөмөн-весалөмөн торјөдисны бур көјдыс, сөсөа бара. Сизикөн бөрјөмөн став тугејасыс һаһлөн лоны кутисны өткодөс. Өти-лаын сизикөн артмис өти-екас, мөдлаын мөд екас, сөсөа лоі уна екас.

Быд му-ужалыслы позө лөсөдны сеңөм екасјас. Колө сөмын пуктыны уна во—реғидөн һинөм оз артмы, ковмас уна

уҗ даҗ төдөм. Сы-понда оз быдөн вермыны көҗдыс еикасҗас лөөдны, кодлөн кадые оз тырмы, мукөдлы велөдчыны јона колө—еща төдө быдмөгҗас-җылыс. Көҗдыс лөөдөны уналаын өтi пөлөс јөз.

Быд көҗдыс лөөдыелы лоө бөрҗыны војдөр мед-бур туге-јассө, омөл тугејассө наые торҗөдны. Се-щөм бөрҗөм ми воғө пондам шуны бөр-јөмөн (селектсја).

Бөрҗөмөн торҗөдөны мед-јон көҗдыс тугејас, лөөдалөны уна-пөлөс еикасҗас. Бөр-җыны, еикасҗас лөөдавыны колө пуктыны уна уҗ, колө уна төдөм. Бөрҗөмыс зев уна бур овывлө: сытөг ескө мукөд инас некущөм көҗдыс оз туге. Бөрҗөм-вөсна јөзыд вермөны вакөп көзлы-втөм шҗассө көзны.

Сіҗөн көҗдыс бөрҗејас отсалөны му-көд инса јөзлы: најө пондасыны көзны—лоөны пөтөс, сытөг ескөн кутисны щыг овны.

Шобдi ачыс көзтөг вермө быдмыны сөмын јона лун-вылын. Морт отсалөмөн, бөрҗөмөн шобдi көзөны став роч му па-ета даҗ мијан мукөд-дырҗи бура вермө во-ны. Кукуруза да картупел морт отсөгтөг, көзтөг быдмөны сөмын Америкаын. Пук-төмөн, көзөмөн кукуруза зев паскыда му-вылын быдмө өнi, картупел зик быдлаын (зев көздыд муҗас-кыҗи). Сіҗө ставсө лөөдө бөрҗөм, выль, тугејан еикас-җас кореөм.

Сы-понда шобдi, кукуруза, картупел көзлывлисны уналаын, быдлаын бөрҗөмҗасөн јонҗык көҗдыс көзалисны, сiҗi лоi уна-пөлөс еикас.

Выль пөлөс картупел мукөд-дырҗи абу-һин өткод америкаса јөҗ картупелькөд.

Мукөд вөчөны со мыҗ: мед-бур һаҗсө сојасыны, вузаласыны—көҗдыс-вылө колөны лок тугејас. Најө зев ыҗыд омөл вөчөны аслыныс, даҗ зев јона щыкөдөны ортча му-вывса һаҗсө. На-

лөн омёл кӱддысы сорласас ортча му-вывса бур кӱзакӱд—сijӱ бур кӱзасӱ шыкӱдас.

Сы-пӱнда кӱддыс весавтӱг, бӱрjытӱг кӱзны оз ков.

Мукӱд асныс оз вермыны, оз удитны бӱрjыны. Налы колӱ нӱбны бур кӱддыс либӱ вежыны кодкӱдкӱ, колӱ аслыд еojны омӱлжык наӱ (оз ков пез, колӱ весалӱм), кӱзны мед-бурсӱ. Сы-пӱнда коркӱ пӱндан вундыны сӱмын мича наӱ, даj еojны бур наӱ.

Бур кӱддысjас лӱеӱдны емӱе аслыс-пӱлӱс олӱмjас (сем-козjас). Быд му-ужалыглы унжыкыс колӱ сетчӱ ветлывны jуасны, налыс нӱбны кӱддысjас либӱ сетчӱс jӱз (велӱдчӱм jӱз) висталӱм-сертӱ весавны, бӱрjыны ассыд кӱддыс, кӱзны весалӱм кӱддыс даj мукӱд ужалысjаслы виставны, щӱктыны кӱддыс весавны.

Су весалигӱн позӱ су-пыщкыс бӱрjыны ужпӱн тусjас. Ужпӱн тусjас зев пезӱе, најӱс оз поз еojны, еojӱм-бӱрын ре-гыд вӱемӱны, мортӱс пӱндас кусӱӱдлыны. Ужпӱныс вӱчӱны лекарство. Бӱрjӱм ужпӱнтӱ позӱ вузавны—лекарство вӱчысjас нӱбӱны. Сижӱ, су весалӱмӱн артмӱ кык бур: сӱстӱм наӱ артмӱ, пез ужпӱныс мынан даj ужпӱныс аслыспӱлӱс дон бостан.

• V адас. Бӱрjӱмӱн лӱеӱдӱм (искусственный отбор).

Важисаӱн-нын бӱрjӱмӱн лӱеӱдалӱны выль-пӱлӱс еикасjас: быд-мӱгjас, пемӱсjас. Колӱ jона тӱдны быдмӱгӱс, пемӱсӱс, став олӱмсӱ налыс, быдман погсӱ, бурлунсӱ, омӱл инсӱ. Ставсӱ тӱдӱмӱн сӱмын позӱ бӱрjӱмӱн выль-пӱлӱс еикасjас лӱеӱдавны. Мижан ӱниа став быдмӱгjасыд-наӱjасыд, став гортса пемӱсjасыд бӱрjӱмӱн артмӱмаӱе. Најӱс бӱрjӱмӱн лӱеӱдӱмаӱе «jӱ» быдмӱгjасыс, пемӱсjасыс.

Кызjӱ бӱрjыны, кызjӱ выль еикасjас лӱеӱдны?

Ми ичӱтика сы-jылыс сорнӱитӱм-нын. Шобди, су jӱj быдмӱгjас-моз быдмӱны лунвылын. Најӱ унаыс быдмӱны ӱтлаын сорласӱмӱн. Воjдӱр jӱзыд сутӱ, шобдитӱ ӱтлаын чукӱртлывлӱсны, најӱ ез казавлыны сijӱ-пӱ кык-пӱлӱс быдмӱгjас.

Сесса коркӱ-мыжкӱ казалисны: кӱддыс-пыщкын емӱе кык-пӱлӱс тусjас: ӱтӱныс кузжык, вӱснӱджык; мӱдыс жеӱнӱджык, кызжык. Кӱзӱсны торjӱн кыз тусjассӱ,—артмӱс чик кыз кӱддыс быдмӱг, кӱзӱсны вӱснӱ тусjассӱ—артмӱс вӱснӱ кӱддыс быдмӱг.

Сојны кутисны кыз тугасые наһ—наһыс жежыджык, чөскыджык; вөснi тугасые пöжалисны еöджык наһ. Кыз туга быдмөгсö пондисны шуны шобдiөн, вөснi туга быдмөгсö шуисны еуөн. Сiқи торјöдисны, сiқ лоi кык-пөлөс быдмөг.

Ареа көзайы со кық лоi: лунвывјасын, шоныд iнјасын унаыс көзлывлисны кыкыс. Мукöд воö кыкнаи көзайы воас, мукöд-дырјi сөмын öтi көзайы воас, мöд көзайы колö лым-үлө. Лым-улыс петөм-бөрын бара ловзас, кыскö мытчыгасны выл нырјас, каясны; быдмас сее наһ. Сiјөс казальөм-бөрын унаыс кутисны ар-кежö көзны, төв-кежö коласны, лым-улыс петас, бара быдмас, мöд вонас вундасны. Сiқи лоi ареа көза.

Сесеа казалисны: еу көзиджык iнын вермө быдмыны, шобдi кореö шоныджык iн. Пондисны видлавны көзны најөс војвылөжык, көзиджык iнјасö. Век öтарö сiқикөн кајис еу војвывланö, кысөс мiјан-dinöз. Шобдi сы-бөреа бара вөтчö, бөрјöмөн көзалөмөн, көзид iнын быдмыны вермыс көјдыс кореöмөн пондисны шобдi көзанад кысөсны војвывлан. Су мiјанын бура-нiн быдмө, шобдi оз-на куж, унаыс кынмывлө. Сөрт мiјан еуным абу зiк öткөд лунвывса еукöд. Лунвывса еу быдмө шоныд iнын, сiјö велалөма куза быдмыны; мiјан еуным термасö öдјөнжык, мед еекö көздöдтöз үдiтас воны.

Сiқикөн артмалисны уна-пөлөс еу еикасјас, лун-вылын быдымыс, вој-вылын, шөр костын, ареа көзан, тувсов көзан.

Сiқикөн-моз-жö лоiны аслыс-пөлөс шобдi еикасјас.

Сiқкö бөрјöны со кықи: быдмөгсө, пемөсөс јона төдмалöны, казаласны кушөмкө коланлун сылыс: ыжта, чөста, јонлун, кушөма шоныд асөсы вiзö. Сiқикөн бөрјöмөн, кореалөмөн, төдмалөмөн лөсөдöны аслыныс колан буржык еикас быдмогјас, пемөсјас. Быд еикас ловјаторјас аслыс-самаөс. Сiјö ас-самјасө бергөдлөмөн, лөсөдлөмөн кореалöны колан еикас быдмөгјаслыс, пемөсјаслыс.

Сещөм еикасјас лөсөдiгөн колö јона мыреыны, колö јона вiтчыены, колö јона төдны.

Сещөм выл еикасјасө војдөр көзiгјасын, паскөдiгјасын зев уна быдмө бөр важ еикасјасыс. Најөс бара лоö торјöдны, бөрјышы став пыщкыс колан еикас, дај сiјөс паскөдны. Сiқи-көн унаыс көзөмөн важ еикасыс öтарö мөдас чiнны, паскавны пондас выл еикас. Нөжјөнiкөн сесеа зiкөз мынöны важ еикасыс, лоö выл еикас.

Челады, быдмөгјас, пемөсјас кушөмакө бат-мам-вылас век мунөны, кушөмакө бат-мам-кодъсөе. Сіјө ас-самыс ем быд ловјаторлөн. Сіқикөн, бат-мам бытө ассыс олан ногјассө, самлунјассө сетөны челады. Сіјөн мјан бөрјејас, выл еікасјас лөөдысјас зев јона бергөдлөны. Сытөг, ескө һе-

кушөм бөрјејас ез вермыны лөөдны выл-пөлөс еікасјас. Бур күјдысјасыс артмөны том бур быдмөгјас.

Јон јөзлөн унжыкыс челадыс зев јонөе.

Регыдөн, еща во бөрјөмөн қик сөз, сөстөм выл еікас күјдыс һекор оз ло.

Челадыс бөстөны мыјкө-мынта ассамсө мамыслыс, мыјкө-мынта батыслыс. Сесеа воқө паскалігөн бара разалөны: $\frac{3}{4}$ лөө пөл ассама, $\frac{1}{4}$ пөч ассама.

Овлывлө мөдарө $\frac{1}{4}$ пөл ассама.

Сізікөн сесга воғо җатаро челаҗас јукёны. Сы-понда јона торјөдтөг бөрјытөг выль еікас оз артмы, выль еікас лолас, сесга бөр разалө важ-пөлөс еікас көјдыс-пыщкас.

Өні выль-пөлөс, бур еікасјас поғо-нын лөёөдны 5—10 воён. Војдөр еікасјастө ео воён оз вермыны вөлі лөёөдны, мүкөд-дырјі выль еікас артмытөғ мунас еуре во. Јона велөдчөм јөз кокёөдісны сещөм еікасјассө лөёөдавны, најө пондісны олан ногө асногыс вежлавны.

Сещөм бөрјөмөн, торјөдлөмөн јөзыд лөёөдісны аслыныс выль-пөлөс гортса пемөс еікасјас.

Сещөм бөрјөмөн мортыд лөёөдіс бур мөскөс: быдтіс сөмын кукаңјассө бур мөсјаслыс, сіјө быдтас-пыщыс бөрјыліс бара мед-бур мөсјассө. Өні мүкөд мөскыд во-чожнас лыетө 400—700

ведраөғ. Бөрјытөг лөёөдтөм мөс еікас ем лун-вылын—сіјө во-чөж лыетө сөмын 60—90 ведра.

Сещөм бөрјөмөн, мед-гырыс јон пемөсјаслыс челаҗ быд-төмөн јөзлөн артмісны аслыс еікас гырыс, сыла порејас, арт-місны бур, һебыд гөна ықјас.

Вакөн-дорыс өні јөиңыка тағі бөрјөмөн нокеалөны; өні бөрјөм уждыд донтөгҗык сулалө, ещаҗык каҗ колө.

Став мјан гортса пемөсјас, став мјан һаңјасным, колан быдмөгјас бөрјөмөн артмөмаөе „јөј“ быдмөгјасыс, „јөј“ пемөсјасыс.

Сізікөн артмөмаөе уна інјасын јөј ғверјасыс зев уна-пөлөс поңјас (віғөд серпас).

Поре—„јөј“ индіјаса порыс, „јөј“ кабаныс.

Зев уна пӧлӧс вӧвјас артмӧмаӧе ічӧтік јој ачјаса вӧлыг
Мукӧд ғырыг пӧлӧс, уна кыскалыг вӧвјас артмӧмаӧе
важ јевропаса „јӧј“ вӧлыг.

„Јӧј“ капуста ӧні-на быдмӧ Англијаын да Сѣнјаын.

Свекла лун-вылын Италијаын

Мыј-понда сецӧм еща еікасјасыс артміс сы-мынта пӧлӧс
быдмӧгјас, пемӧсјас?

Сы-јылыг ічӧтіка горнѣтлім-нѣн: ӧті батмамлӧн челадыс
абу зік ӧткодӧе. Мукӧд-дырјі најӧ мӧда-мӧдеыс зев еща торја-
лӧны, сӧкыд казавны, сӧмын вӧдѣтчыс, кужыс морт казалас.
Сецӧм торјалӧмыс мукӧд-дырјі бурлаӧ, коланлаӧ мунӧ.
Сецӧм колан асгамасӧ морт бӧрјӧ, паскӧдӧ.

Сізікӧн быдсама ловјатор вежласӧ, мӧд ногӧн—челадыс
оз-нѣн сы-код лоны. Сіјӧ вежласӧмыс выл еікастӧ лӧсӧдігӧн,
бӧрјысигад мортыдлы зев отсаӧ. Сізікӧн, выл еікасјас артмӧны
кык пӧлӧс отсӧгӧн: ӧтікыс — бат-мам сетӧны асгамасӧ
челадыс; мӧд—челадыс некор абуӧе зік бат-мам-ко
дӧе. Сіјӧ отсӧгјастӧг ескӧ морт ез вермы лӧсӧдны выл пӧлӧс
еікасјас, ез ескӧ артмыны колан пемӧсјас, быдмӧгјас.

3-ӧд јукӧн. Пуктас керӧм; вотӧс чӧжтӧм.

1 ад. Пуктас керӧм. 2 ад. Кӧјдыс јӧртӧд. 3 ад. Быдмӧг ныр.
4 ад. Быдмӧг пӧлӧсјас.

1 адас. Пуктас керӧм.

Картопель, галан, капуста керӧны. Сетчӧ, бытӧ некуцӧм
тӧдӧм оз ков—сӧмын тілгы. Вӧлӧм-кӧ пуктасјастӧ керны ку-
жӧмӧн-на колӧ.

Кужтӧг керӧмӧн, тӧдтӧг чукӧртӧмӧн пуктасјас шыкласӧны,
сіемӧны.

Ещанік пуктасыс кокнід: картопель кодјы, кер, сӧвт дозјӧ,
галан нещкы, щӧщкӧрт, капуста мачјас керав, чаллы, мездыс
міетӧм корјасыс.

Уна пуктас керігӧн сіз он ужав, ковмас зев уна кі. Му-
кӧд-дырјі оз удѣтны керны, шыкӧдӧны став быдтӧм—радеј-
тӧмторсӧ.

Міжан көзидла оз быдмыны јаблок, елива, груша, апельсін. Сіјө быдмөгјас ідралігөн он-кө үдіт позө зев уна ем-бур щыкөдны. Лока керігөн, термасігөн најө сіемөны.

Сы-понда уна пуктас лөсөдые һөбалө аслыс-пөлөс машинајас; машинајасөн ідралігөн сылөн һинөмжык оз сіемы, ставсө үдітас бурөн вузавны.

Мукөд воө садјасын зев уна јаблок. Јаблок быдмө пу жылын. Јаблок воөм-бөрын пусө тракөдөмөн јаблокјас гылөдөны.

Сізікөн мед-кокһид гылөдны. Пу жылые јаблок позө өдјө гылөдны, еща кад мунө. Сөмын сізікөн гылөдігөн зев уна јаблок щыкласө.

Уеігөн јаблокјас дојмалөны. дојмөм інті јаблоклөн пондас сіемыны, щыкны. Мукөд һебыд пөлөс јаблокјас, еливајас, грушајас уеігөн зікөз, вақалөны, ламалөм сіе картупель-кодөе.

Сы-понда најөс оз поз пу жылые гылөдны, тракөдны воөм бөрын—ламавлөм, вақавлөм јаблокјастө һекөд оз һөб. Сіјөн најөс гылөдөны вотөзые.

Бур вотөс перјігөн пу жылые јаблокјас боеталөны, вотөны өтікөн; мукөд-дырјі пу-улас волсалөны волөс, мед јаблокјас оз жугавлыны.

Боеталөны унаые јаблокјас посһидік һеп-кодјасөн, мед ескө јаблок омөлжыка дојмалас.

Быд вотөс, јаблокјас—гөгөр тупкысөмаөе вөсһі воска кышөн.

Сіјө кышыс пемыд-код, оз југјав. Кыш візө јаблокөс көсөмөмые, щыкөмые, візтө чөскыд көр. Кышыс јаблок уеігөн һіртчө, һоптовтчө, вешјө јаблок-вылые—сы-понда јаблокјас сіемөны. Бура візігөн јаблокјас гартлөны торјөн-торјөн вөсһидік кабалаөн. Сізі гартлөмөн јаблок зев дыр оз сіемы, оз щык.

Емөе гырые картупель керан машинајас. Сещөм машинајассө лөсөдалөны уна картупель көзыејас.

Емөе бара евелө керан машинајас. Рочын, міжансаң јона лун-вылын евелөмые вөчөны сакар. Сакар пуые заводјасыс дерт зев уна көзөны евелөтө, сы-понда најө оз үдітны һекыз машинатөг арнас керны. Спирт пуые заводјасыс колө зев уна картупель. Сещөм заводјасыс бара көзөны, пуктөны уна картупель; керөны машинајасөн.

Машина оз дерт вермы вӱтлыены быд картофел-бӱреа, оз вермы ӱктыны быд свеклӱ. Машиналы керны колӱ аслыс ногӱн пуктӱм: кушӱм-сурӱ пуктӱмые машинаӱн керӱгӱн жын картофелыс бӱр му-пыщкӱ колӱ. Сы-понда сецӱм машинажасӱ лӱ-сӱдӱны сӱмын машинаӱн кӱзые—пуктыежас да уна пуктас вӱдӱтыежас.

Еща пуктас вӱдӱтыежас оз вермыны машинажасӱн ужавны.
Кычӱ пуктасжас щыкӱны?
Мыж картофеллӱн сӱемӱ?

2 адас. Кӱдыс жӱртӱд.

Быд кӱдыс жӱртӱд-пыщкын, тӱдӱмые емӱе кӱдыс тыежас. Сӱжӱ кӱдысжас отсӱгӱн, кӱдысжасӱ кӱзӱмӱн быд быдмӱг разалӱ, паскалӱ. Картофел тупылжас-пыщкын кӱдыс абу, галан-пыщкын кӱдыс абу-жӱ. Картофел тупыл, галан, соркнӱ, купман вужжас—мӱжан сожан торным, ставныс кӱдыстӱмӱе—напыщкын абу некушӱм кӱдыс.

Пув, чӱдлач, лӱм, пелыс, яблӱк, елӱва—ставыс сӱжӱ небыд, јаја кӱдысжӱртӱд. Налӱн кӱдыс-гӱгӱрыс ем чӱскыд кӱра, небыд сожантор. Сӱжӱ небыд-вӱснаыс лӱм, пелыс, пув, чӱдлач, чӱд зев жона сожӱны пемӱсжас да потка-лебач.

Мӱжан кынӱм-пыщкын, пемӱсжас кынӱм-пыщкын небыд торжыс зев бура небыд, разалӱ пырӱ мӱжан вӱр-пыщкӱ. Кӱдысжас мынӱны сӱжӱ небыд торыс. Нажӱ неӱтӱ оз вежыны, оз небыны. Кынӱмыс петӱм-бӱрын щыктӱм, зӱн кӱдысжас бара вермӱны чужны. Мукӱд кӱдысыс пӱнжасӱн щыкӱны, кӱдыс кышыс потласӱ. Сецӱм дожмӱм кӱдысжас кынӱмыс петӱм-бӱрын оз-нӱн вермыны чужны.

Унжык кӱдысыс сецӱм быдмӱгжаслӱн зев поснӱдӱе. Нажӱ зев лӱсыда мунӱны пӱнжас-пыр, пӱнжас-костӱ, оз дожмыны.

Нажӱ мунасны кынӱм-пыр, бӱр петасны ортсӱ, сесеа чужӱны.

Мукӱд кӱдысжӱртӱдлӱн жајыс абу сецӱм жӱртӱдас: сус кол (туыс), тӱрӱча пуртӱс, мак жур, аңкыщ пуртӱс. Кӱдысжасыс сецӱм жӱртӱджас сӱжӱгӱн жугавлӱны, поснӱавлӱны, дожмалӱны. Сы-понда нажӱ пемӱс кынӱмыс петӱм-бӱрын чужны оз-нӱн вермыны.

Колӱ тӱдмавын: колӱ ногӱн лӱсӱдалӱма уна-пӱлӱс быдмӱгжаслӱн кӱдысжӱртӱдыс.

Мыжон најө кокнөдөны быдмөглы разавны-паскавны?

Перјам сус кол-пыщкыге өтө тус. Сылөн пемыд-гөрдоват рөма чорыд кыш. Сіјө кыш-пыщкас кујлө һебыд, жежыд јай тус. Сіјө жежыд тусыс бара-на гартчөма вөһидик гөрдов кучік-код кыш-піө. Сіңкө сус коллөн жежыд тусыс кујлө кык-пөлөс кыш-пін: өткыс кыз, чорыд, пемыд рөма, мүдыс вөһидик, југы-дзкык рөма.

Пөдсолнупикілөн бара ем аслыс полөс вөһид-жык дај кокнөдзжык сус кол кыш-дорыс.

Көјдыс јөртөд сус кол тусыс пондам шуны кол тусөн.

Ідлөн, зөрлөн, сүлөн кышныс зев вөһидикөс; зөрлөн көјдыс кышыс кокнөда торјалө; ідлөн, сүлөн, кышныс коемөма һаһ тус-бердас.

Маклөн бара аслыс полөс көјдыс-јөртөд. Сылөн став көјдысыс пукалөны гөгрөс сар-код кыш-пыщкын.

Сіјө кыш вылыс помас емөс поһидик роҗјас. Көјдыс воөм-бөрын кос көјдысјас сіјө роҗјас-пырыс гыла-лөны; төв довјөдлө өтарө-мөдарө мак јүрсө, отсалө көјдысely гылавын, разавны.

Аһкыщлөн пуртөс артмөма өтө корјыс. Воөм-бөрын пуртөс потө кык боксаһ, көјдысјас киеөны потөм пуртөс-пыщкыс, мүкөд-дырји пуртөс потігас ылө шыбітө најөс.

Кушманлөн, төрічалөн мөдпөлөс пуртөс. Сещөм пуртөслөн куҗалаыс шөрас артмөма вежөс. Öтар-мөдарае вежөс бокас пукалөны көјдысјас.

Маклөн, аһкыщлөн, кушманлөн, төрічалөн көјдыс воөм-бөрын көјдыс јөртөдјас воссалөны; восөм-бөрын көјдысјас гыла-лөны, шыбітчөны јөртөд-пыщкыс.

Мүкөд көјдысјас шыбітчөны јөртөд кышнас. Потігас кыш өдјө пондас гартчыны, ылө шыбітас көјдысө.

Кыңлөн бара аслыс пөлөс көјдүс. Сылөн жүртөд-пыщкын өтө көјдүс ставыс. Жүртөд кыш-бердас ласкыёма вөснөдөк кабала-кодө ічөтөк борд. Сіјө борд-кодөс отсалө көјдүсөлі лебзыны.

Жөла турунлөн көјдүс-бердас быдмөма куг гөн-код. Сіјө гөныс бара отсалө көјдүсөлі төвкөд ылө шывгыны.

Морков көјдүслөн көјдүс-помас өмөсө зев поснөдөк вугыркодјас

Унжык көјдүслөн өмөсө кущөмкө торја отсөгјас. Кыңи, мыј отсөгјасыс ужалөны; көјдүсөлі отсасөны?

Став көјдүслөн сещөм отсөгјасыс коланторјас. Нәјө отсалөны көјдүс-јаслы разавны, ылөжык шыбитчыны, лебзыны; нәјө отсалөны көјдүсөлі көңсыны. Кыңлыс, маклыс, жөла турунлыс көјдүс көңө төв. Морковлы отсасөны бара пемөсјас: сылөн көјдүсјас вескалөны пемөсјас гөн-

бердө, кутчысөны, ласкысөны гөн-бердас, сөсөа көнкө мөдлаын пемөсјас нөртчөгөп гылөдасны өшјөм көјдүсјассө.

Сіңкө отсөгјас көңөны быдмөглыс көјдүс. Сы-понда быдмөгјаслөн став көјдүсөныс оз гылавны „мам“-бердас. Мукөд көјдүсөсө көңө төв, мукөд көјдүсјассө көңөны пемөсјас, мукөдыс ваөн разалөны өтар-мөдарө. Јаја һөбыд жүртөда көјдүсјас көңөны асланыс чөскыдлунла пемөсјас отсөгөн. Јөз, пемөсјас сөјөны пув, пувлөн көјдүсөсө кынөм-пыщкын оз сөсөмы, һөтө оз щык. Кынөмыс петөм-бөрын пувлөн көјдүсөсө вермө бара чужны. Сіңкө, јөз, пемөсјас новлөдлөны ас кынөмас көјдүс, көңөны, паскөдлөны.

Һөбыд көјдүсјөртөд зев уна пөлөс быомөгјаслөн өмөсө.

Сещөмөсө мјан вөтөсным. Нәлөн жүртөдыс ортсөсөныс тупкысөма вөснөдөк кучөк-кодөн. Һөбыд јәј-пыщкас өмөсө көјдүсјас. Көјдүсјас зев поснөдөкөс. Сещөмөсө: пув, чөдлач, чөд, пөлыс, сөтөр.

Лөм ічөтөка торјалө наыс; сылөн выліас кучөк-код, сөсөа із-код чөрыд кыш, кыш-пәс көјдүсө пукалө.

Өмірлөн быткөкө ставнас течөма посһидік сецөм лөм-код пувјые.

Быд пув-пыцкын өмір туелөн ем лы-код кыш, кыш-піас көјдыс. Оз-туе вундам шорі. Шөрөдыс кәјө вескыд кок-код. Кок-код-гөгөрыс һебыдк чөскыд јәј. Ортсығаһыс һебыд-вылас пукалөны посһидік пемыд рөма көјдысјас. Озлөн һебыдыс артмө зорің пукасые.

Јаблөклөн јәјыс зорің пукасые-жө артмө.

Һебыд јөртөдјас-пыцкын ем уна сакар, јумовтор. Сіјө јумовсө зев јона радејтөны посһидік быдмөгјас. Сіјө быдмөгјас зев унаһн овмөдчасны сецөм һебыд-пыцкас; најө вывті посһидө, еіннад најөс он адзы. Сецөм посһидік быдмөгјас—рокөс гагјас. Рокөс гагјас сакар пөртөны епиртө; сы-понда һебыд торјасыс пувлөн, чөтлачлөн сіемөны, щыкөны. Сің-кө, щыкөмыс вотөсјасөс віңөны—мед ескө најө оз вазавны, оз ламавны, мед кучік-кодһыс һекыт оз коассы. Кучік-код потасјас-пыр вотөс туе-пыцкө пырөны сецөм посһидік быдмөгјас, рокөс гагјас. Сецөм посһи ловја олыејасыс щыкөдөны һебыд-торјассө.

Мі сојам щөщ кушман вуж—кыз, јәја [вуж. Кушман паскалө, быдмө му-піын, артмө вөсһидік вужјые. Кушман оз отсав быдмөглы паскавны, разавны, сөмын вердө быдмөгсө.

Картупел тупыл му-піын-жө артмө. Тупыл абу вуж. Сіјө быдмөг кок, кокыс паскалөма—артмөма тупыл. Тупыл мјанлы еурлывлө вужјаскөд өтлаын. Позө быдтыны тупыл кок-јылын. Тупкөј картупел кок жұжыд јәщикөн. Мыкө дыра-мыечи картупел кок-јылын артмас картупел тупыл.

Мыјла ескө картупел тупыл оз поз шуны вужјөн? Мыјла сіјөс шуөны паскалөм тупылөн.

Буржыка віңөдлам картупел тупыльсө. Тупыл-вылын емөе носһидік гуран-кодјас; сецөм гуранјасас пукалөны гарторјас Сіјө гарторјасыс петөны корјас.

Сіңкө сіјө кор чужтыс гар. Сецөм гарјас емөе быд быдмөг кок-јылын. Сіјө шүеө картупел еінмөн.

Вундөј өті еін картупел торкөд, торјөдөј картупелье, пунктөј муө. Мјан петас картупел ныр, бура быдмас. Му-пыцкын тіјан артмасны выл картупелјас, быдмасны вужјас. Кор-кок өтлаын шүеөны нырөн. Зев уна быдмөглөн ем сецөм ныр: емөе кокјас, емөс корјас.

Мукöд быдмөгјас быдмөны асногөн: өтөклөн абу зорја,
мөдлөн абуөе вујјас.

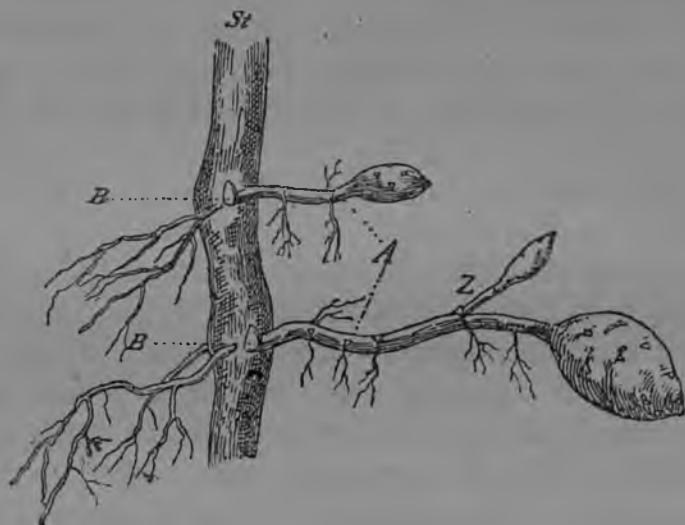
Сецөмөе щакјас, васа-јуреі, көчвөн.

Став быдмөгјассө со кыз јуклөны:

Быдмөгјас	}	1. Вужјаөе.	зориңаөе (Јөла турун).
			зориңтөмөе (Көчвөн).
		2. Вужтөмөе.	корјаөе (Ңищ).
			кортөмөе (Щакјас, поснө быдмөгјас).

Задас. Быдмөг ныр.

Быдеама быдмөглые коксө, корјассө позө шуны быдмөг

нырөн. Быдеама ныра быдмөглөн емөе вујјас. Сецөм быд-
мөгјаслөн вујјас артмөмаөе, быдмөны ас ногыс; корјас, кок
бара кајөны, паскалөны ас ногыс.

Пондам видлавны вујјас.

Ңещыштам му-пыщкыс еу вујјас Сулөн вујјасыс
разалөны өтар-мөдарө, өтөлаын іңас-бердас-нын ставныс чу-
мөртчөны, өтлаасөны. Сецөм вујјассө пондам шуны рос
вујјасөи. Позөмлөн ем өтө ыжыд, кыз јур вујј. Сіјө
јур вујјасөи өтар-мөдарө разавлөны гөгөр содтөс вујјас,
содтөс вујјас посныджыкөе јур вујј-дорыс. Кушманлөн,

морковлөн јур вужныс зев кызбе, чөрс-кодбе. Горкнлөн, галанлөн нөпита кызжык јур вужныс. Налөн јур вуж јона нужалөма. Сіјө вөснi помсаңыс разалөны өтар-мөдарө содтөс вужјас, кыз інас содтөс вужјас абуө. Сецөм вужјас пондам шуны еоркнi вужјөн.

Јур вуж уна быдмөглөн вожавлө. Сецөм вожавлөм јур вужјас овлөны унжыкыс унавоөа быдмөгјаслөн-пујаслөн. Вiқөдлөј лупа-пыр (ыждөдыс етек-лө-пыр) вуж-вылө. Вуж ставнас тункыөма вөснiдик гөн-көдјасөн.

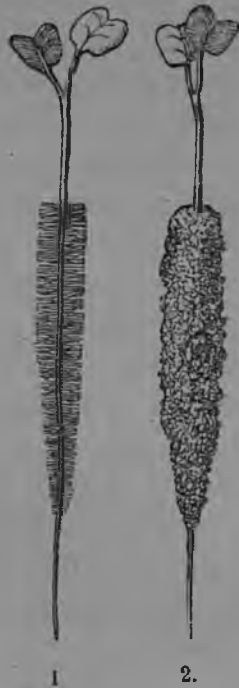
Сецөм гөн-бердас ласкыөмаөе му торпырiгјас, һекығi торјөдны он вермы. Сіјө гөн-кодјасө поэө весавны сөмын мыскалөмөп. (серп.) Мыјла вужјас вожавлөны, разавлөны өтар-мөдарө? Мыјла вуж-бердө ласкыөмаөе гөн-код.

Һеңцыштам быдмөг му-пыщкыс—Һеңдырмысгi мiјан мутөгид быдмөг кулө. Быдмөг вермө быдмыны сөмын му-бердө көртасөмөн, му-пыщкө вужјас сүјөмөн. Сiқкө быдмөгли колө јона кутчыены му-бердө, колө вiдчыены һеңцыштөмыс, вештөмыс, кыскыштөмыс. Сы-понда быдмөгјаслөн вожавлөны, разавлөны вужјас быд пельөсө, мед вужјас чөрыда кутчыены му-бердын быдмөгөс. Ыждыд быдмөгјаслы колө јонжыка кутчыены: мед ескө төв (оз вермы шыбитны, һеңцыштны вужнас быдмөгөс. Сы-понда пујаслөн (пожөм, кыз пу, коз пу) вужјасыс зев јона разавлөны. Горкнлөн еща вужјыс, поснiдөс, омөла разавлөны, паскавлөны.

Сiқкө, вужјас отсалөны быдмөгли кутчыены му-бердө.

Пондылам вiдлавны поснiдик гөнјасө вуж-бердыс. Мукөддырјi өткөн, зев унаыс гоз-мөдөн гөнјас кутөны му торпырiг. Сiқикөн став гөнјас шамыртөмаөе му торпырiгјас.

Гөнјас, төдөмыс, отсалөны быдмөгли чорыджыка кутчыены му-бердө. Сіјө отсалөм-кыңғыс гөнјаслөн ем мөд зев ыждыд уғ. Лоө вiдлыны буржыка торјөн гонјас—секи сөмын поэө адғыны налыс уғсө.

Видлавны пондам ыждодан стеклө-пыр. Быд гөн іңас-код. дорыс сещөм іңаслөн зев вөснідік, пыщкыс кущөмкө сук-нїсө-кїзөрөн тырөма. Почө вөчны ыжыджык чеп гөн-код көлүжыс. Чеп-пыщкө кістам ва, сесга леңам јумов (сакара) ва-пыщкө, мед дорјас-вомөныс ваыс оз пыр. Міјан чеп-пыщкын ва пондас содны, регыдык-мыети лоө јумов. Міјан чепным быттө һоңалө, кыскө ас-пыщкас јумов васө. Сещөм видлом почө лөсөдпы сола ва-пыщкын. Чеп һоңалас ас-пыщкас гөгөрсө сола васө. Почө кістны чеп гөгөр клеј, колк жеждөг. Секи мїјан чепным најөс өз һоңав.

Бостан кукаң гад. Кістам сы-пыщкө ва. Гөгөрыс дозјө почө кістны јумөв (сакара) ва, сола ва. Мыјкө-дыра-мыети гадпын ваыс лоө јумов, лїбө сола.

Пондам өні сола васө һөжјөһікөн шонтөмөн руө пөртны. Ва пондас руөн вылө кайны, лебчас. Міјан доз пыдөсө колөны поснідік зев лөсыдык кубө течөм совпыріјас. Сїјө кубікјас совлөн шусөны кристаллјасөн.

Клеј, колк жеждөг көсмөмөн мї кристаллјас өгө вермөј вөчны: најө оз артмыны кристаллјаснас.

Кукаң гад-пыр вермөны пырны кристалла көлүјјас. Кристаллөн артмытөм көлүјјас гад-пыр пырны оз вермыны. Сы-понда колк жежд оз вермы пырны кукаң гад-пыр.

Сїзікөн-моз ужалөны вуј-бердса гөһјас. Најө ортысө, му-пыщкыс һоңалөны быдсама кристаллөн артмыс көлүјјасө. На-пыщкын ем кїзөр; сїјө кїзөрыс кристаллјас оз артмыны. Сы-понда најө оз леңны петны ас-пыщса колан кїзөрсө.

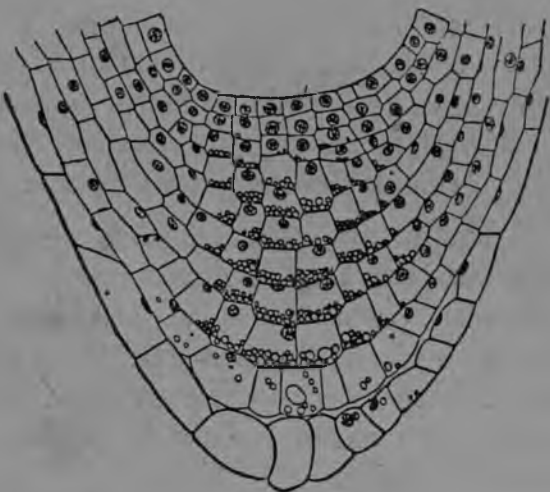
Сотам кущөмкө быдмөг. Пөјїмсө пондам төдмавны. Міјанлы пөјїм-пыщкыс сурөны став му-пыщкөс көлүјјасыс.

Сїзкө вуј-помса гөһјас һоңалөны му-пыщкыс аслыныс колан көлүјјасө.

Налөн сїјө уј. Гөһјас јукталөны, вердөны быдмөгөс, һоңалөны му-пыщкыс быдмөглы колан еојанторјас. Мед буржыка вермасны му-пыщкыс һоңавны гөһјас гөгөр шамыртөны му торпыріјас. (Вїзөдөј серпас).

Омөла паскөдчөмөн вујјас зев ескө өдјө һоңалісны быдмөг гөгөрыс став еојанторсө, һїнөмөн ескө лої воңө пөткөдчыны. Сы-понда вујјас јона разавлөны, паскөдчөпы, уна пелө жојавлөны. Сїзі паскөдчөмөм вујјас паскыда вермөны һө-

навны му-пыщкые колан сожан көлүжас. Вужјас разавлөны, вескалөны быд пелөсө, гөңјаснас шамыртөны му тор-пыргјас. Сізікөн вуж помлы һожјөһкөн колө отарө мунны, корены вылые буржык інјас. Мед вуж помыс оз щык выль інјас корегөн, вуж јылын ем тупкөд, кепые-код. Сіјө тупкөдсө пондам шуны вуж кепыеөн (серпас). Вуж кепые пукалө вуж помын. Мукөд инын вужлөн сецөм кепыеыс абу. Сіјө кепые-серти позө төдмавны вужјас. Мукөд му-пыщса быдмөг јукөнјаслөн сецөм кепыеыс помаегас абу. Сецөм быдмөг јукөһныс абу вуж, сіјө вужкок.

Вужкокөн шуһны му-пыщкын олыс быдмөг кок. Сецөм вужкокјасыс емөс зев-уна пөлөс быдмөгјаслөн.

Вуж-вылые һекор ті онө адқөј гарјас, вужкок-вылын гарјас емөс. Сіјө вужкок-помса гарјасыс вермас быдмыны быдса быдмөг. Мукөд-дырјі му-вывса быдмөг нырыс һещыштчас, кулө; секи выль быдмөг мытчыө, вужкок гарјыс петө: Сізікөн мукөд быдмөггыс вермө овны зев дыр (лудік турун). Најө унаыс кувлөһны, сесса вужкокыс бара быдмөһны, воқө паскалөһны. Унаыс вужкок быдмас зев куға, помыс быдмөгсаһ ылө муһас. Секи помгыс бара кәјө быдмөг. Сіқкө вужкокјас оз лезһны быдмөггыс зікөз кувһны, најө отсалөһны разавһны, паскөдчыһны быдмөггыс.

Мі мукөд быдмөгјаслы отсалам быдмыһны, овһны, паскавһны: кескалам, вердам најөс (кујөдалам мусө), һебчөдам посһөдлам налы му, көқам. Му-вылын зев уна мөд пөлөс быдмөгјас. Нала һекөд оз отсав. Сецөм быдмөгјаслы аслыһныс лөө корсавһны став коланторсө, налы му һекөд оз кујөдав, оз һебчөд. Сы-понда сецөм быдмөгјаслөн вужјасыс зев јонөс (чорыда му-бердө кутчөсөмаөс), зев уна вожаөс, уналөн вужјасһныс јонмөһны, чорчөһны, лөһны пу-кодөс. Соркһилөн, кушманлөн вужјасыс кызөһны, омөла вожавлөһны, оз чорчөһны. Нала һинөмла јона паскөдчыһны, һинөмла јона чорчөһны: најөс морт радејтө.

Сеңом кыз, небыд, јаја вужјасыс чөскыдчыкөс радејттөм быд-мөгјас вужјас-дорыс. Сы-понда мортыд јона гөгралө, радејтө, отсалө быдмыны колан быдмөгјаслы.

Бостөј видлөј кык пөлөс быдмөглыс вужјасө: нещыштөј град-вылыс морков, сесеа борјыс вужнас перјөј гөңө. Морков вуж ыжыд, кыз, јаја, чөскыд; гөңө вуж чөтөк, омөлика јумов көра, пуөс (вуж пыщкыс чорыд). Зев уна быдмөгјаслөн (јөла турун, лапкор) му бердеаң разалөны корјасыс. Мукөд-лөн (унжык быдмөгыслөн) ем кок, кок-бердө быдмөны корјас.

Ідлөн, рузөглөн, зөрлөн, еі-турунлөн, пырөјлөн ем зев куз кок-іңас. Іңас пыщкыс тыртөм, гоз-мөдлаын емөс вежөсјас, вестөдыс іңасыс вежөсјас кызжык—јөзві. Јөзвіјас костас іңасыс вескыд, өткызта-код. Рузөглөн мукөд-дырјі іңасыс овлывлө 2 метр куза, мортыс кузжык. Унаыс пырөј быдмывлө морт куза Сіңкө палөн іңасныс зев јонөс, вермөны кутны ас-јылас корјас, шепјас.

Аңкыщлөн, таглөн кокныс вөснөдөс, омөлөс—оз вермыны кутны асыс тушасө. Најө гартчөны мөд быдмөг-гөгөр. Унаыс аңкыщ му-вылө чуткалөны нөрјас. Аңкыщ кајө вывлааң, кутчөсалө бедјасас. Таглы чуткалөны таг-јоејас; таг-јое-гөгөр гартчөмөн таг нужөдчө вывлааң. Му-вылым зев унаыс быдмөг гартчан турун; сіјө кајө вывлааң, іңас-куза катгысөмөн. Сеңом гартчыс, катгысыс быдмөгјас овлөны зев кузөс. Тагјыд нужөдөмөн 6—7 метр лө; шоныд інјасын емөс гартчыс быдмөгјас 100—200 метрөз.

Сеңом гартчыс быдмөгјаслөн емөс отсөгјас: мукөд вожјасыс пөрөмаөс вугыр-кодө, најө отсалөны катгысөгөн кутчөны. Сеңом отсөгјас емөс таглөн.

Гырыс пујаслөн кокыс артмө куз, вескыд, кыз гум. Пожөмјас уна быдмөны 15—20 метрөз. Мукөд-дырјі дін-бердөдыс овлөны метрыс паскыдчыкөс. Пармаын козјас овлөны пожөмыс кузжыкөс, 20 — 30 метрөз. Америкаын овлывлөны 10 метр-кызта пујас.

Пујаслөн гумјасыс вескыда сулалөны. Пујас-кынзі зев-на уна быдмөгјас емөс вескыд сүвтса кокаөс (нааңјас, турунјас). Мукөд быдмөглөн кокыс небыд—најө катгысөны, гартчөны (аңкыщ, шыр-гөріз, таг). Емөс кујлыс, кыскасан кока быдмөгјас; сеңом кокјас овлөны навалөн, өгуречлөн, турі пувлөн.

Озлөн сецём кыскасые му-бердса кокыс бара аслыс ногөн олө. Јөзвяс оз-колөн корјасыс абү—емөе поснідік веж кил-кодјас. Сецём килјас-улас емөе гарјас. Сіјө гарјассыс му-бердын кујдігөн мытчысөны поснідік вујторјас, пырөны му-пыщкө. Вывкан сы-вестын мытчысөны выль корјас. Сізікөн вермө быдмыны зік выль быдмөг. Кујлыс кок бара воҙө һужөдчө; бара вујјасө, бара быдмө выль оз поз. Сізікөн уна быдмөгјас паекөдчөпы, разөдчөны. Сецём му-вывті кыскасые кокыс вујкоккөд өткод. Вујкок мунө му-пыщті, оз кок — му-вывті. Најө кыкпаныс отсалөны быдмөглы разөдчыны. Мукөд вујкокјас-помын артмөны тупыльјас, сецём тупыльјас мі төдам картупельлыс.

Быд картупель тупыль-помын емөе кымынкө гар-сінјас. Быд картупель сінмыс вермас лоны ыжыд быдмөг-петас ныр, мытчысөны вујјас.

Мыскалом картупель-тупыльтө колөј 4—5 лун-кежө шонді воҙө—тіјан картупель тупыльныд сек-кості вежсас.

Вуј мјан паскавлө, вожавлө, разалө өтар-мөдарө; сецём паскавлөмыс вујлы колө—чорыджыка быдмөг кутчысас муө, унжык вермас корены сојан. Візөдлам кок жылө. Кок мјан сізікөн-жө паскавлө, вожавлө. Колө төдмавны мыјла быдмөг-кок вожавлө.

Кок жылын унжык быдмөглөн пукалөны корјас, гарјас, зоріјјас. Тупкөј быдмөглыс коксө да корјассө муөн: быдмөг кулө.

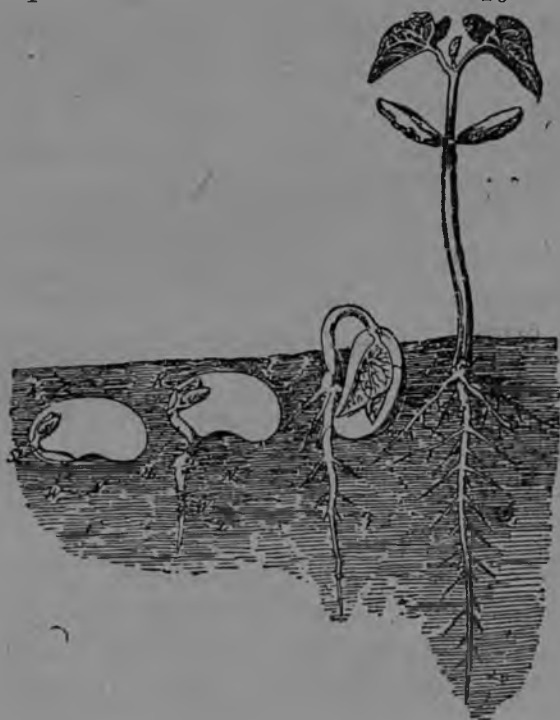
Сувтөдөј быдмөг етеклө доз-піө—мед быдмөг-дінө оз вес-кав сынөд. Кіскалөј көт енө—мјан быдмөг кулө. Быдмөгыд пөдө.

Сізікөн-жө пөдам ескө мі доз-шын.

Сіқкө сынөд-төг быдмөг овны оз вермы—пөдө. Вөлөмкө быдсама быдмөг лолалө.

Сујөј кущөмкө быдмөг пемыд гөбөч пелөсө. Быдмөг пон-дас кельдыны, вөсналас, сесса һөжјөнкөн зікөз кулө. Позө секі кіскавлы, позө сынөд лезны—быдмөг кулө. Мортөс віз шыгјөн—морт омөлтчас, келдөдас, сесса кок-жывеыс усө—щыгла кулө. Сізікөн, быдмөг лолалө; быдмөглы колө сојан. Шонді-төг быдмөг шыглы кулө. Шонді колө быдмөг сојігөн, шонді-төг быдмөг оз вермы сојны.

Сы-понда быдмөгјаслөн разалёны өтар-мөдарө вожјас быдмөг паскөдчөмөн буржыка вермө корены шондi жүгөрјас, пышјө пемыдые. Сijө паскөдчөмнас быдмөглы кокнiджык лолавны, сојны, корены сөстөм сынөд. Паскыд корјалы, төдөмые, буржык; паскыд

корјыд јонжыка вескалө шондi жүгөр-улө, вермө ноһавны унжык сөстөм сынөд. Сы-понда унжык быдмөглөн корјасые паскыдөе, лаптаөе.

Кор лаптыс быдмөглөн овлө зев уна пөлөс.

Сегеа корлөн ем кок кол-кор за. Кор лаптыс пукалө кор за помын, унаые овлөны затөм корјас: најө пукалөны быдмөг кок-јылын, бытөткө ласкысөмаөе быдмөг кокбердө. Сецөм корјассө шуөны пукса корјасөп. Мүкөд корлөн заыс паскалөма, шамыртөма

быдмөг коксө. Шамыртап-жө коргыс пондам шуны шамыртөгөн. Уна быдмөглөн кор за-бердын овлывлөны поснiдiк корторјас (серпас).

Сүлөн корјыс абу паскалөма, сылөн һужалөма, векнiд; пожөмлөн корјасые јем-кодөе. Козлөн, һывлөн јемјасыс бара ас ногаөе жеһыджыкөе пожөм јем-дорыс. Векнiд корјаса быдмөглөн корјыс унжык овлывлө паскыд корја быдмөг-дорыс. Еца корјаснад векнiд корјаса быдмөгјас оз вермыны бура сојны, лолавны. Корјасыд овлөны зев уна пөлөс: паскыд, гөгрөс, куһмөс, куһ, векнiд, поснiд. Öтi пөлөс быдмөгјаслөн корјасыс овлөны унжыкыс өткодөе. Унаые öтi кор-сертi почө төдмавны быдмөгөс. Велөдчөм јөз сiңкөн вөчөны: најө кор-сертi (кор, зорiң) төдмалөны быдмөгөс, быдмөглыс олан iнсө. Најө чукөрталөны быдмөгјас вужнас, корнас, кокнас, костөны кабала-костын, гiжалөны сылыс быдман iнсө, төдмалөны һимсө.

Сізікөн велөдчөм јөз төдмалыны—көні, кущөмжык быдмөгјас быдмөны.

Унаыг, колігөн корјас вежласөны; корјасыг артмө мөд пө-
лөс отсөг быдмөглы. Аңкыщлөн корјасыг артмөмаөе крукыл-
јас; крукылјас отсасөны катгыны. Уна быдмөгјаслөн корјас
пөрөны јосјасө. Мыј-понда сещөм вежласөмыс?

Јосјасөн, јемкорјасөн быдмөг дорјө аессө пе-
мөсјасыг, дорјө став асыг олөмсө. Быд быдмөглөн емө
сещөм-код отсөгјас; мукөд быдмөглөн зев уна көјдыс, јона
быдмө разөдчө: өтө кулі, кодкө віјас — мөд колө быдмыны.
Маклөн көјдыс зев уна, му-вылын быдмө зев уна көјдысә тө-
річа—һещкөны, һещкөны, һещкөны, а пондә һещкыны шоча
вермылөны. Вывті көјдысә быдмөгјаслы гоз-мөд көјдысыг бара-
на кәјас быдмөг. Мукөд быдмөглөн емөг бара вужкоқјас; быд-
мөгыс кулө, вужкокыг бара-на выль быдмөг кәјас, бара-на
быдмөг әикөз оз кув. Мукөд быдмөглөн көјдыс-помас емөг
борд-кодјас. Борд-кодјас отсалөны разавны паскөдчыны быд-
мөглы. Емөг крукыла көјдысјас; сещөм көјдысә быдмөгјаслы
отсалөны разөдчыны пемөсјас. Емөг көјдыс.шыблалыг быдмөг-
јас; налөн көјдысыг ылө четчыштө быдмөгыг. Чөскыд көјдыс-
јөртөдә быдмөгјас бара, јона разөдчөны; налыг көјдысјөртөд-
јас еојөны пемөсјас. Пемөс кынөмыг петөм-бөрын көјдыс ба-
ра-на вермө чужны.

Сещөм отсөгјасыг быдмөглөн олөм-вөсна. Став ловја вен-
сөны дугдывтөг аслаг пјан олөм-вөснаыг. Быдмөгјас со кымын
пөлөс отсөг лөөдөмаөе венсег-мозыг. Некущөм ловјатор оз
көсјө вошны му-вылыг. Быдөнлы окота һужөдны асыныг, ас
челадыг, сещөм пөлөс ловјалыг олөмсө һужөдны. Быдмөг-
јас, пемөсјас, морт олөм-вөсна венсег-моз олөны;
најө дугдывтөг пееөны, быдөн көсјө аслыг па-
скыджык ін бөстны. Став ловјалөн олөмныг
венсөм.

Мыкөд пемөсјаслы морт отсалө: вердө, јукталө, радејтө.
Сещөм пемөссө онкө понды вердны—регыд кулө: велалөма даг
лөөдөм-вылын овны, ачыг перјыны оз-һін куж.

Уна во өтө пөлөс пемөс вердөј, јукталөј, уждөг візөј—сіјө
пемөс јонмас, јонөг лөоны сылөн челадысгыс, сесега дыр-мыгті
најө пондасын кулавны, вошны. Венсытөм, уждөвтөм олөм на-
јөс віјө.

Венсытөг, ужатөг, ловјаторјас дыр оз овны. Став венсые, став ужалые (выные ужалые) јонмөны, вынныс налөн содө, најө кузжык немаөе, сецөм ловјаторјас јонжыкөе. Сізікөн ужалые, венсые ловјаторјас ас ујнас сөмын отсалөны аслыныс, отсалөны аслас челадыслы. Најө бурмөдөны, зілмөдөны, јонмөдөны аснысө, јонмөдөны, зілмөдөны ассыныс челадысө.

Неважөн мі үдітім төдмавны уна пөлөс быдмөг-һін. Міјан став відлалан быдмөгјаслые арын бур бостөны: кодлые коқјассө, кодлые корјассө, кодлые көјдысө. Уна быдмөглые арын перјөны вужкок (картупел). Арын міјан вотөны шак Најөс мі егө-на үдітөј тодмавны. Вірөдлам шакјас-вылө.

Мыј ем шакјаслөн—вужјас, кок, кор, көјдыс, көјдысјөртөд? Кутам төдмавны.

Нещыштө горд гоб, жежыд гоб. Најө өткодөе. Налөн ем кыз-код кок, паекыд јур. Гөрд гоблөн јурыс міча гөрд рөма. Чегам шөрі шаклые јурсө. Ортсысаң, вывдорсаңыс шак јур вевтғыеөма вөсһидік кучікөн. Мукөд шаклые сіјө выліс кучікөсө зев коқһид кулыны. Міјан масленік кулыны, сесга вөлігеі костөны. Кучік-улын емөе кык шлап: шак јаж, піңјас. Шак піңјас емөе гобјаслөн, масленіклөн. Быд пің аслыс пөлөс вөсһидік трубка; трубка ортсі помнас мулаң воеса. Улысаңыс шаклөн бығтө ем зев уна роҕ. Сіјө роҕјас—трубка пом роҕјас. Мукөд пөлөс шакјаслөн піңјас абу сецөмөе. Нещыштөј кушөмкө солалан шак—желдөг, јагер. Налөн трубкајас-пыдді емөе вөсһидік јөс дорына ҕав-кодјас. ҕавјас разалөны шөреаңыс. Сецөм ҕавјас код-пінаөе став пон-шакыс.

Нежјөһікөн омөлжыка тракөдөмөн вүндөј пөрыс јагер јур, пунктөј улысдиннас жежыд кабала-вылө дај колө чөв кулыны. Бостөј 3 — 4 час-мыгеі кабала-вылыс шак јур. Тіјан кабала-вылад колас шак јурлөн улысдор чужөмыс. Быд пің-ҕав-вестө кабала-вылө колөма посһидік бус. Пөлыштөј бус-вылө—тіјан став бусыс лебҕас.

Бостам ыждөдан етеклө, пондам бус відлавны. Быд бустор вөлөма јөртөд-код. Гөгөрыс јөртөдлөн ем кың. Кың-пыңкас југыд ма-код кизөр. Су тус-пыңцые мі адылім жеждөг, міјан вөлі чужтөс, шак бус-пын абу некушөм жеждөг, абу некушөм чужтөс. Сецөм бусыс шакјаслөн вөлөмаөе көјдыс-пыдді. Поҕө өтеі воө том-вылыс став шаклые вүндыны јурјас: сізікөн вөчөмөн мөд воас һөгеі шак оз быдмы, лібө зев шоч

лоо. Щак буссө шуоны спорајасөн. Мијан кабала-вылад кие-
сөма вөлөм щак спорајас. Сіјө спорајас отсалөны вөлөм щаклы
разөдчыны, паскөдчыны. Ічөтөк телөбөн перјам ставнас щаксө.
Улыс помсө коклые һөжјөнөкөн мыскалам. Мијан меңдысасны
зев уна вөснөдик јуреі-кофјас. Сещөм јуреі-кофјас ми аңылым-
нин вужјас помые. Щак јуреіјас оз поң шуны вужјасөн. Вуж-
јас сещөм вөснөдөе оз вермыны лоны. Тајө којмөд јукөн-нин
щаклөн. Сіјө јукөнсө пондам шуны щак вужјөн. Оз ков ву-
нөдны—щак вуж абу быдмөг вуж. Щак вуж артмөма сөмын
зев вөснөдик јуреіјасые. Мукөд быдмөгјаслөн јуреіјас быдмөмаөе
вуж-бердө; щаклөн јуреіјас быдмөмаөе вескыда кок-бердас.
Сіјө јуреіјаснас щак перјө му-пыщкые аслыс сојан, јуреіјас
һөһалөны сојанторјас. Поңө щак һөщыштыны му-пыщкые
вужнас, став јуреінас; секи важ инө щак оз-нын быдмы. Лө-
сыда һөщыштөмөн поңө щак вужсө му-пыщкө колны. Секи
щак вужјые, щак јуреіјасые бара-на выль щак быдмө. Сіңкө,
щак петө му-пыщса јукөные, щак вужјые. Щаклөн кокыс,
јурыс лөм пу-јылын лөм бытөө. Быдмөгые тани щак вуж;
кокыс, јурыс быд мөгли содтөдјас. Лөм-пыщкын ем көјдыс;
щак јур-пійын һөкущөм көјдыс абу; щак пиңјас-пыщкын емөе
сөмын спорајас. Көјдыслөн емөе жеждөг, чужтөс. Споралөн
жеждөг, чужтөс абуөе. Сіјөн најө зев јона торјалөны. Сіңкө
щаклөн кокыс, јурыс көјдыс јөртөд-пыд-ди олөны; јур-пыщкын
емөе спорајас—спорајас көјдыс-моз-жө отсалөны разөдчыны,
паскөдчыны быдмөгли.

Лөм пу-јылө өшјөма бур воө зев уна лөм. Щак вуж-помө
унаме зев уна щак-жө быдмө. Виқөдлөј јелдөглые быдмөмсө:
мед-вылын пөрые јелдөг, кок-бердас пөрые јелдөг-улын том-
жык, ічөтжык јелдөг, сы-улын һөшта төм. Унаме мед улыс
јелдөгые зев ічөтөк, өдва тыдалө. Бур чөскыд щак вотигөн оз
ков һөщкыны щактө вужнас, колө лөсыда чегны лөбө пуртөн
вундавны. Лок, регыд вермас щак помасны. Поңө щактө вуж-
нас перјыны, мөдлаө пуктыны, кужөда инө (щакјас кужөда һө-
быд зев јөна радејтөны). Щакјас муые перјөны сојантөрјас
өіеманторјасые, сы-понда щакјаслы колө кужөда му. Уна дөна
пөлөс щакјас ветлөдлөны му пасталаыс. Најөс вужөдалөны
өтарыс мөдарө шөныд, бур муа јашщөкјасөн.

Пуктөј шөныд инө һаң; лун-мөд-мысөти һаңыд тіјан ба-
кәсалас. Брөш. чужва унаме бакәавлөны; секи бакыс вевтөө

ставнас дозжыг ырошо. Пондам видлавны баксö ыждöдан етек-
клöөн. Вöлөмкө мiжан бакным щак вуж-код-жө (серпас).

Сiжө бакыс, щак вужыс вöснiдiк кок-
жылын кайоны мытчысöмдө гөгрөс, сар-
код жураяс. Сар-код жураяс бöрын-
жык потласöны, на-пыщкыс кiсөөны спор-
яс. Бак спораяс мiжан гөгрөс сынöдын
дугдывтөг лебалöны, кыщдалöны, улiнө
пуксöны ласкысöны. Сы-понда оз по-
колны некущом ул сожантор бура вев-
төйтөг. Наң-вылө спораяс пуксасны,
шонид iнын спораыс зев регыдөн артмө
вез бак.

Видлалам дыржык етеклө-пыр бак-
нымсө. Некеыс мi ог адзөж коряс, быдмөг
кок, вужяс, зорiзяс. Ем тани щак вöснiдiк кок, кок жылас
жур; щак-кыңзи ем щак вуж, (ен сорлалөж быдмөг вужкөд).

Видлалыштим щакяс. Öнi iчө-
тика видлалыштам мөд пөлөс быд-
мөгясөсө нiщяс. Нiщлыс огө мi
адзөж некущом вуж, огө адзөж зо-
ризяс. Нiщлөн емдө сöмын коряс.

Нещыштам вужжыс нiщ кiтыр,
бөржам став-пыщыс мед бур, жон
нiщ сiсө, пондам видлавны ыж-
дöдан етеклө-улын. Кок жылас пом-
лаңыс емдө зев уна поснiдiк гөн-
торяс, поснiдiк, вöснiдiк ситор-
яс. Сiжө ситоряснас нiщ вывлан-
тувкнiтöма вöснiдiк жем-код за;
за жылын пукалө iчөтiк дозтор.
Сiжө засө (серпас) дозторжы-
скөд мiжан шуоны ош калланөн.
Ош каллан-пыщкын, доз-пыщкас
пукалöны спораяс. Ош калланпыщса спораяс зiк щак спо-
раяс-кодөс.

Спораясөн разöдчыс, паскөдчыс быдмөг зев уна; налөн
некөр оз овлы зорiз, налөн некөр оз овлыны көждысяс. Најөс
пондам шуны спораа быдмөгясөн.

Мукöд спораа быдмөгјаслөн абу вуж (щак, һищ). Сецöм быдмөгјассö кокһыд велöдһны, һажö лөсыда течöмаөе. Емөмöд пöлөс спораа быдмөгјас—лудік турунјас. Лудік турунлөн емөе вужјас, емөе корјас.

Лудік турун разöдчö спораја-сөн-жö. Сылөн спорајас бара ас һогы артмöһны. Увла-дорас лудік турунлөн емөе вужјас, ем вужкок, ем кок, корјас; сылөн оз овлыһны сöмыһн зоріјас. Сы-понда лудік турун шуө зорізтöм быдмөгһн.

Һеважөн ми уһа быдмөг-һиһн вид-лалім. Һалыө ми адзылім вужјас, кок, корјас, зоріјас. Сы-понда спораа быдмөгјас торјөн видлалöһны, велöдöһны.

Мукöд спораа быдмөгјас зев һосһыдöе—һажöс оз һоç ыждöдан өтеклötөг адзыһны. Сецöм һосһидік быдмөгјас зик спорајас-кодöе. Спора-һоз һалөн öтi жöртöд-гөгөр вöсһидік кыш. Кыш-пыщкас ем лувјалыө ул колк жежд-код кiзөр. Сiјö кiзөрсö шуöһны протоплазмаһн. Кышпыщкыһн протоплазма-кыһңi ем һашта жöртöд ва. Протоплазма-шөрыһн быд жöртöд-пыщкыһн овлывлö гөгрөс сөмөс. Ставсö öтлаыһн—кыш, ва, протоплазма, сөмөс,—ми һондам шуһны жöртöдöһн. Вундам зев лөчыд һуртөн вöсһидік, быдмөгтор (өу, һожөм, һищ), һуќтам видлавыһны ыждöдан өтеклö-улö. Мијан быдмөгһным вöлөм ставһнас течöма сецöм жöртöдыө. Һоçö сецöм вундас вöчыһны кущöмкö һемöс вомöһн, боөстам һиçув. Вöлөмкö һиçув ставһнас-жö течöма һосһидік жöртöдыө. Му-вылад (ваыһн һөшта уһа) зев уһа öтi жöртöда быдмөгјас, öтi жöртöда һемөсјас. Һажöс ловјаторјас-пыщкыө мед-кокһыд велöдһны, төдмавыһны.

Мукöд быдмөгјаслөн (өу, һожөм, һищ) зев уһа жöртöд. Һырыө ловја һемөсјас уһа жöртöдыө-жö течöмаөе.

Шуçöдчан һоммөдан гагјас—öтi жöртöда спора быдмөгјас. Мукöд сецöм быдмөгыө (өерһас) зев уһа омөль вермө мөр-тлы вöчыһны. Уһа быдмөгјас вiөмөдöһны мукöд Һырыө быдмөг-

јасөс, пемөсјасөс, јөзөс. Сщөм поснїдїк өтї јөртөдә быдмөгјас
вескалөны јаж-пыщкө, вїсмөдөны. Бїја вїсөм, лүдөм дај зев

уна пөлөс вїсөмјас емөс сещөм
поснїдїк ловја-вөснаыс. Сещөм
поснї ловјаторјассө шуөны бак-
терїјасөн.

Мүкөд бактерїјас бар
ыжыд бур вөчөны. Аңкыщ вуж
номын чукөрын олөны поснїдїк
ловја бактерїјас. Нәјө отса-
лөны пөткөдчыны аңкыщлы, дај
мүсө бурмөдөны, озырмөдөны
колан торјасөн.

Сещөм бактерїјассө өнї
пөндїсны разөдны, көзны мујас-
вылө.

Овмөдчөны нәјө зев бура аңкыщ вуж-бердө; олөны аслыс
пөлөс тупыл-код-пыщкын. Унаыс аңкыщ вуж помые сурлы-
влөны сещөм поснїдїк корөгторјас, сещөм корөгтор-пыщкас
олөны му бурмөдыс бактерїјас.

Арса гөрөм.

1 асас. Мыјла мујас гөрөны. 3 асас. Му кујөдалөм. 4 асас.
Быдмөгјас пөткөдчөм. 5 асас. Кор уөсөм. 6 асас. Азот
кыщлалөм.

1 асас. Мыјла мујас гөрөны?

Көзтөзыд сасдө војдөр мүсө гөрө. Мыјла сасдөыс гөрө,
аслыс содтө сөкыд уж? Мыјла гөртөм му-вылө оз көзны? Ту-
рунјас быдмөны көзтөг, вөрын быдмөны быдсама пујас, ганкө
наңыд щөщ быдмас, ганкө оз і ков гөрөны?

Унаыс көзтөм, гөртөм му-шөрын быдмөны гөз-мөд шен
сү. Нещыштөј сещөм сүсө іқаснас, өтлаалөј гөрөм му-вывса
сү шепкөд, ті асныд-нын казаланныд кодыс на-пыщкыс бур-
жык. Көзтөм му-вывса сүлөн тусјас поснїдөс, іқас жеңыдїк
вөснїдїк; гөрөм, небөдөдөм му-вывса сүлөн тусјас гырысөс,
гөрөм му-вылын быдсама быдмөг буржыка артмө. Јөзыд ва-
жөн-нын казалисны гөрөмлыс бурлунсө.

Видлалыштам гүртөм му, өтлаалам сїјөс гүрөм мукөд, пондам видлавны куцөмкө кыркөц-дорыс. Кыркөц-дорын зев пыдөз позө видлавны му пыцкөстө, позө төдмавны кызі, код ногөн течөма муыс.

Кыркөц-дорын тыдалөны візјас, муыс течөма шлапјасыс. Шлапјасыс абу өткод рөмаөс, мукөд шлапјасыс чорыдөс.

Сы-понда најөс көкнөйд торјөддыны. Мед-вылыс шлапыс пемыд рөма, топыд; сы-пыр өтарө-мөдарө ветлөдлөны зев уна быдмөг вужјас. Нїртам сїјө пемыд мүсө кі костөм; му тор пыріг-кыңзі пемыд шлап-пыцкын ем зев уна выл, важ, ул, космөм вужјас, корјас. Сені овлө унаыс поснїдік пемөсјас шојјас, уна пөлөс јогјас. Пемыд шлапыс овывлө 7—10 сантиметр-кызта, топыд; вундөј сїјөс, видлалөј—оз жугав, оз чеглае, оз жугавлы. Сїјө ежа вуж унаыс ул; сы-пыр омөлка пыцкас пырө.

Јона пемыд ежа вуж шлап-улас мөд һеуна југыджык шлап. Сїјө шлапыс мукөдлаын вөснїдік, мукөдлаын метр жын кызта. Сїјө шлап-пыцкас вужјас емөс-жө, емөс быдеама быдмөгтор-пырігјас (ещажык). Сїјө шлапас емөс візјас, потасјас, шлап рөшкыд, көкнөйда жугавлө, косжык. Ва сїјө шлап-пыр өдјө пырө. Вундөј сїјө шлапыс ічөтік кірпіч-кодөс, пөлыштөј өтареаһыс—пөлыштөм сынөдным кірпіч-пыр мөдарөзгыс мунас.

Кос-дырјі сїјө шлапыс көкнөйда жугавлө, пажалө, вермас бусөз пөрны. Ежа вужыд, вылыс шлапыс оз жугавлы кос-дырјі; сы-пын зев уна ежа вуж; ежа вужјас кутөны топыда мөда-мөд бердас му торпырігјас. Мөд шлап-улын ем унжыкыс кыз шлап еој, лыа, із шлап. Гојыд һөві оз леҗ ас-пырыс валы мунны; сїјө пөттөзгыс һоңалас васө, сесеа ас пырыс мунны валы оз леҗ. Гојыд оз леҗ ас-пырыс мунны сынөдлы. Топыд із шлап-пыр ваыд да сынөд—пыцкө пырны оз-жө вермыны. Унаыс із-пыцкын, еој-пыцкын еурывлөны пемөс, быдмөг коласјас, шојјас. Сїјө абу өнїја олыс пемөсјаслөп шојјас. Сїјө пемөсјасыс коркө важөн із артмыгас овлөмаөс, кулөм-бөрын вескалөмаөс із-вылас, еој-вылас; на-вылө бара артмөмаөс еој, із. Сїзікөн сецөм пемөсјас коласјасыс лөумөс із-пыцкын, еој-пыцкын. Пемөс коласјас ағыс із-кодөс; најөс пондам шуны із јогјасөн. Сецөм пемөс коласјас овлөны зев уна пөлөс. Велөдчөм јөз төдмалалөны сецөм коласјасөс,

велөдөны. Сы-серти најө висталөны јона важеа олөм-вылөмсө (серпасјас).

Кык вылыс шлапјас-вылас, пыщгас олөны өнја пемөсјас (мувыв пемөсјас), олөпы өнја быдмөгјас. Сјјө кык шлапыс мортыдлы зев коланторјас. Сени быдмөны быдмөгјас, быдмөгјастөг овны морт оз вермы. Быдмөгјастөг ескө му-вылын ез вөв некущөм олөм. Быдмөгјасөн пөткөдчөны јөз, пемөсјас. Емөе пемөсјас соје, јаж соје пемөсјас. Најө ескө јаж сојөны, сөмын налөн сојан пемөсјасыс турунөн-жө пөткөдчөны.

Шуам—мјан кулисны став быдмөгјас. Турун соје пемөсјаслы сојны нинөм лоі—најө ескө щөщ кулисны, на-бөрын ескө

кулисны јаж соје пемөсјас, сесеа кулис ескөн морт—му-вылын вошпј став олөм. Му ужалөмөн, быдмөгјас көзөм-быдтөмөн олөны зев уна јөз. Мјан комын унжык јөзые еща-нјн мутө ужалө. Сјқкө олөм-вылөмныс зев уна јөзлөн көртасөма кык выліс му шлапкөд. Сјјө кык шлапсө пондам шуны му-сінмөн. Öнөсаң пондам му-сінсө өтј шлап-пыд-дј лыд-дыны, вөснөдік ежа вуж шлапсө лыд-дыны от пондөј. Мјан мулөн выліас сјқкө емөе кык шлап:

1) Выліс шлап му сін. Сы-пыр ва мунө, сыкөд вермө мунны; сјјө шлапыс рөшкыд.

2) Уліс шлап; сы-пыр оз мунны ва нј сынөд. Сјјө шлапсө пондам шуны му-сін увтасөн.

Өні вајо бостчамө төдмавны: мујас емөе му-еін-пыщкын?

Бостам рака колк-ыжта му корөг, кі костын торјөдлам. поснөдлам, сесеа леғам ва-пыщкө (стөканө), јона гудралам, колам чөв сулавны. Міјан гудралігөн ваным гудыртчас, сесеа, мыјкө-дыра-мыечи бөр сөғас. доз пыдөсө міјан пуксае муным.

Видлалыштам доз пыдөсө пуксөм һајтсө. Сег ми кағалам куім шлап.

Мед выліе шлапые артмөма быдмөгјас-пемөс коласјасые: вуж, вожторјас, кор торпыріг, қоң, жугавлөм көјдыејас, көјдые јөртөд кышјас, бордторјас, гөн бобулјаслөн, јуреі гугејаслөн торпырігыс, быдеама гаг шојјас. Сіјө вылые шлапые еөд рөма.

Мөд шлапые артмөма еојые. Бостөј мөд шлапые ещанік еој, кі костад һебыд, һилөг, ласкысө. Рөмыс еојлөн руд лібө гөрдөв.

Көјмөд шлап лоө руд, виж, гөрдөв рөма, кі костад шолыд, чорыд, тугөе. Увдорас сіјө шлаплөн емөе поснөдік ізторјас. Сіјө лыа.

Өні һөжјөһікөн кіетам дозјые васө, дозјын костама колас һајтсө, һөжјөһікөн пуктам көрт-лыет-вылө, дај пондам јөна бі-вылын шонтыны.

Мед-вылыс еөд рөма шлапыс сотчас, колө сөмын сыые пөјім чір. Сој шлап чорғас, гөрдөдае, лоө кірпіч-код. Лыа һөті оз вежыс, һеуна сөмын рөмыс југдышгас. Сіқкө муеін-пыщкын ем кык сотчытөмтор—лыа, еој. Көјмөд шлапыс—быдмөгјас, пемөсјас коласыс ставнас сотчас.

Пөғө мед-вылыс еөд рөма шлапсө торјөдны. Торјөдөм-бөрын еөд торпырігјассө јона гудралам сөғ ва-шын. Ваыд міјан быдөн пемдас. Кіетам ортсө васө, колам 1—2 час-кежлө сулавны. Сөд торпырігјас лоөны лөзөе. Міјан му-пыщкын уна ем сецөм еөд торпырігјасыс. Кујөдалөмөн дадө өтарө содтө быдмөг коласјассө. доз-пыщкын ул инын еөд торпырігјас қікөғ еіемасны. Пондылам еіемөм торпырігјассө гудравны ваын—һајө ставныс вошасны, көвјалыс оз ло, доз пыдөсын һінөм абу. Еіемөм быдмөг торјасыд сылісны ва-пыщкын. Гудралөм-бөрын ваыд міјан лоө еөд, қік черһіла-код.

Сіқкө, еіемөм кујөд сотчө, сылө ва-пыщкө. Код јукөн му-еін-пыщкыс мед-колантор быдмөгјаслы. Пондам төдмасны. Бостам сөстөм, мыекөм лыа, бі-вылын гөрдөдтөғ, сотам (көрт-

вылын). Лыа-пыщкө сизикөн кужүд нөтөи оз кол. Пуктам сещөм лыа-вылө 20 көйдыс, кикалам.

Гоз-мөд көйдыс чужласны, мытчыласны пырнысө, сесеа регыд бөр лөнөны, кулөны. Унжык көйдысыс нөтөи оз чужлыны. Пуктам сесеа быдмөг сөстөм еој пө. Быдмог пөндылас кайны, сесеа регыдөн бөр кулө.

Пуктам којмөд быдмөг зев бура сиемөм кужүд-пыщкө. Быдмөг лөсыда пондас кайны, дыр-код быдмас, зев уна ногөн вожаелас, сесеа жугыл-моз небзас дај кулө. Кужүд-пыщкын быдмөг дыр вермө быдмыны, мед-дыр быдмас.

Сизкө, кужүд мед-колантор му-сін-пыщкын. Гој-пыщкын, лыа-пыщкын быдмөгјас овны оз вермыны. Сөстөм, некущөм сөдтөгтөг, кужүд бара омөл быдмөглы. Быдмөглы колө вөлөм сорөс; сорөс-пыщкын мед $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{3}$ вөлі кужүд, мукөд јукөнјасыс шөриөн лыалы да еојлы.

Мукөд пөлөс му-сін-пыщкын зев уна сиемөм кужүдыс, сјү зев сөд рөма. Сещөм сөд-муыс мед-бурөн лыд-дыгө быдмөгјаслы. Сещөм сөд муыс Роч му лун-вылын зев уна. Мјан Комі муын бур сөд муыс абу.

Мукөд му-сін-пыщкын унжыкыс еој, мукөдын зев уна лыа. Нәјөс сизикөн і шуөны: еоја му, лыаа му. Унжыкыс му-сін-пыщкын овлөны еој-лыа сорөс. Лыаа му-пыщкын кужүд торјас сөд чут-кодөс, нәјө бытөтө оз вермыны мичаа сорласны, өтлаасны лыакөд. Сещөм му-сін мјан зев уна, унажык муыд комлөн сещөмі; унаыс шуөпы сещөм му-сінсө подзолөн.

Мукөд-дырјі му-пыщкын ем уна-код ізвеска. Ізвескаа му-вылын быдмөгјас омөла быдмөны, мукөд пөлөс быдмөгјас нөтөк оз вермыны быдмыны. Ізвеска зев кокныд төдмавны: кистөј ізвеска-вылө кущөмкө шома кизөр (кислота)—тіјан пондас кывны чіскан пы. Видлөј му-сін, кистөј сы-вылө уксус (шомә ва); чіскыны пондас—ізвеска ем, оз понды чіскыны—ізвеска абу, лібө зев еща. Ізвескаыс лыакөд сорласөм-бөрын артмө зев чорыд јон із—цемент.

Ізјас-вылыс шоча быдмөг адзывлам; ещәкыс пощө казавлыны ізјас-вылыс поснөдік, коктөм зорізтөм быдмөгјас—лышај-јас, нәнцјас. Бура быдмыны быдмөглы колө бур му; му-пыр мед ескө көкныда вермөны ветлыны ва, сынөд. Ва да сынөд ветлытөм му-сін-пыщкын абу некущөм сиемөм кужүд.

Вескавлöны ескö быдмөг, пемöс торјас, сöмын најö оз вермыны сiемыны сешöм му-пыщкын. Сынöдтөг һекущöм шöј оз вермы сiемыны. Сiемытöм быдмөг, пемöс шожјас оз вермыны быдмөгöс вердны. Сы-понда колö һебыд му, мед ескö му-пыр кокһида ветлöны сынöд, ва.

Сы-понда му ужалыејас гөрöны: најö жугöдлöны ежа шлапјас корөгјас, һебзöдöны, кокһöдöны, паскöдöны сынöдлы, валы тужјас. Һебзöдöм-вöсна сынöд кокһида пырö му-пыщкö, сiетö став быдмөг, пемöс шожјасö. Пырö ва, ва-пыщкö сылöны, разалöны сiемöм кужöд торпырiгјас, најö вакöд пырöны быдмөг-пыщкö, вердöны быдмөгöс. Гөрöны гөрјөн, плугөн. Мiјап чорыд муным, колö сiјöс јона һебзöдны, гөрны. Куш

кiөн, беддөн мiјан һебзöдны оз поз, мiјанлы колöны буржык ужалап кöлујјас. Мiјан му ужалан кöлујјас-пыщкы-мед јона му һебзöдöны гөрјөн. (серпас).

Һеважөн на мiјан комiлон вöлины зев омöлик посһидик гөрјас. Öнi најö һөжјөнiкөн бырны-һiн пондiсны; öнi лөсöдöны плуг-көд амыса гөрјас. Гөрјөн мунöмөн гөрыштчö вест-паста, öтi шлап шыбытчö. Мукöдлөн уна гөран, најö öз удiтны сешöм гөрјөн ставсö гөрны. Најö лөсөдалöны 2—3 амныса плуг-јас

Гөрјөн, плугөн вундöны му шлап 8—10 сантиметр кыза, мөдарө, бергöдöны увлаң вылис баннас.

Кык—кујим амыса плугөн сёкыд гөрны, өтi вöлон гөрны оз вермыны, колö плуг бердö дөд-давны уна вöвјасөс, мукöд дырјi плуг кыскалö машина. (серпас).

Сецöм машинаа плугјасө шуöны тракторөн. Тракторөн öтарö мунигөн гöрыштöны 2—3 метр пасға.

Горјөн, плугөн му төрјөдлöны омöла, быдса шлапјас бөр увлаң јурөн шыбытчöны.

Му-тö колö јөнжыка поснöдлыны, мед ескö ез вöв гырые корөгöс, мед гырые корөгјас вöлины курөг колк-кодöс. Сiзiкөн

пöснöдлöны, небзöдöны, му
пнöвтöмөн. Мiжан унжыкы
пнöвтöны пöснiдiк 25—30 ту-
вја пнаөн (агасөн) (серпас).

Градјас лентöм-бöрын неб-
зöдöны, шылöдöны нöшта укра-
нөн. Сецöм поснiд му-пыщкас
кокныда ва пырö. Сецöма јона
небзöдöм му-вылын зев бура
быдмöны быдмөгјас.

2 адас—Миңералјас пазавлöм

Быг-нö мыј артмö кујöд, еoj, лыа, поснiд му? Кујöд
артмöм, еöд му артмöм кокныд төдмавны. Мi еöд јукөнсö му-
лыг вiдлалiм-нiн, төдмалiм мыјыг артмöма кујöд. Быд лун,
быд во кущомкö быдмөгјас, кущöмкö пемöсјас кулалöны. Налөн
шöјјасыг өiсмöны, шöјјасыг артмö кујöд.

Гöкыджык төдмавны еojлыг, лыалыг артмöмсö. Унаыг
мујас-вылын еурлывлöны iзјас; емöг зев iзјöг мујас најöс
унаыг весалöны, iзјас шыблалöны мујас-вылыг.

Вiдлалам буржыка сецöм iзсö. Iзјыг (руд iз) течöма
уна полöс јукöныг. Мукöд јукöныг сецöм iзјыслөн гөр-
дов рöма, мукöд-дырјi рудоват. Сiјö јукөнсö пондам шуны
мувыв шпатөн. Накöд ортчөн емöг поснiдiк еöд тор-
пыригјас, мукöд-дырјi поснiдiк кiл-кодöг, черi еöм-кодöг
сiјö елуда. Елуда зев небыд, кокныда куснасö, вундасеö
пуртөн. На шöрын емöг поснiдiк југыд, рöмтöм, мукöд-дырјi
јежыд рöма торпыригјас, сiјö бiа iз.

Унаыг пывсан гор-вылыг вайлывлöны чiмбыр iз. Чiмбыр
iзјыд артмöма сецöм руд iзјыг. Пöснöдлöј, торјöдлöј чiм-
быр iзсö кi костад. Поснiдiк торпыригјас-пыщкыг поçö ад-
чыны кык пöлöг јукөн: елуда, бiа iз. Најöс мi пондам
шуны миңералјасөн. Унаыг сецöм жугавлöм iзјас еур-
лывлöны мујас шöрын: бостан кiад iз—iзјыг кi костад пазалö.
Јона жугавлöм iз пондам төдмавны; бiа iз, елуда сетчö сiзи-
көн колöмаг, мувыв шпат бус моз поснiдiк. Пывсан гор-
-вывса бiа iзсыд унаыг нöтi он казавлö. Мувыв шпатлөн
пычыг јежыд-кöд рöма, пöснiдiк, небыд. Ва-пыщкын сыыг
артмö небыдiк еoj; сiјö јежыд еoj—мöд ногөн каолiн.

Мувыв шпат жугавлöм, бусалöм-бöрын став руд iзјыг тор-

јавлѣ поснѣдѣк торпырѣг-вылѣ; артмѣны бѣа тусјас, слуда кѣлјас. Мувыв шпатые артмѣ еој, еој вакѣд мунас, слуда торпырѣгјас мунасны ваѣн, мукѣд кѣлјассѣ тѣв лебѣдас; из кујлан ѣнын колѣны сѣмын бѣа из торпырѣгјас.

Буржыка вѣдлалам сещѣм бѣа из чукѣрсѣ; мѣ сетые адѣам гырые изјас—кабыр ыжта, поснѣдѣжык—курѣг колк гыреа, аңкыц гыреа; емѣе јона поснѣдѣк из торпырѣгјас, емѣе гырые руѣег пыѣ-код торпырѣгјас. Поснѣ торјассѣ пожналам; пожые-гылалас зев поснѣдѣк мѣча лыа. Лыа овлывлѣ руд, гѣрдоват, вѣжоват рѣма.

Адѣам мѣ ѣтлаые лыа да еој—векыда поѣѣ шуны—најѣ артмѣмаѣе руд изјые. Руд из нѣжјѣнѣкѣн, вочасѣн поснѣавлѣ, торјавлѣ; поснѣавѣем мувыв шпатые артмѣ еој, бѣа изјые артмѣ лыа. Гој ваѣн мыскасѣе, ва гудырѣн муно, кос-дырјѣ еојѣс тѣв нуѣ; лыа ваѣн да тѣлѣн зев жѣ уналаѣ векалѣ. Сы-понда быдлаые мѣ му-вылын адѣам еој да лыа.

Унаые лыа-пыщкын сорлавлѣмаѣе поснѣдѣк слуда кѣлјас, унжык слудасѣ тѣв разѣдалѣ ѣтар-мѣдарѣ воштѣ, сорлалѣ быдсама пѣлѣс мукѣд торјаскѣд.

Мыј-понда нѣ жуговлѣны изјас? Мыј-понда бусмѣ мувыв шпат, мыј-понда бѣа изые артмѣ лыа?

Пондам буржыка вѣдлавны жуговлые из. Сетѣн ем на мувыв шпат, ем слуда, ем бѣа из. Најѣ абу ѣн из торјас; унжыка вѣдлалѣмѣн адѣам поснѣдѣк потасјас; бѣа из поѣѣ кѣнад пазѣдны, слуда кулсѣ. Став мѣнералые руд из-пыщкын жуговлѣ, сѣмын мед ѣдјѣ жуговлѣ мувыв шпат.

Руд из пывсан гор-вылын жуговлѣс. Мыјла. Вѣдлам со мыј. Шонтам гордѣдтѣѣ бѣа из тор пыбытам ва-пыщкѣ. Ѧтѣ дукѣн изјыд мѣјан, потласас, ѣк ѣтеклѣ моз савкѣитас быд бокѣ торјаснас. Пывсан ломтасны изјас шоналѣны. Пывсѣгѣн кѣтѣны гор-вылѣ кѣзыд ва. Потласѣны изјас, потласѣ бѣа из, мувыв шпат нѣшта ѣдјѣ потласѣ. Сѣѣкѣ изтѣ зев кокнѣд шонтѣмѣн-кѣѣдѣдѣмѣн жуговдлыны. Мыјла ескѣ жуговлѣны му-вылын изјас—нѣкод вѣд најѣс оз бѣѣн шонты.

Му-выв изјас вѣлѣм шонтѣм кѣѣдѣдѣмыс-жѣ жуговлѣны. Шондѣ пос луѣѣ јона вермѣ шонтѣны изјѣс, војын кѣѣд—коѣд ваѣн кѣтѣм-код. Мукѣд-дырјѣ пос изјас-вылѣ кулынтас зер. Сы-вѣсна вѣлѣм жуговлѣны изјас, сы-вѣсна вѣлѣм жуговлѣ руд из. Руд из оз ѣтпырјѣ жугов, нѣжјѣнѣкѣн, вочасѣн,

еурс војасөн отарө жугавлө, артмө лыа, артмө еој. Лыа да еој вөлөм артмөмаөе руд ізые.

Тақикөн шондые ізјас жугавлөны јонжыка лун-вылын. Сепі луннас ізјас посөң шоналөны, војнас јона көңалөны.

Міјан вој-вылын ізјас жугавлөны јонжыка көңыд-дырјі, төлын. Мыј-понда?

Кістөј сула тыр ва, чорыд тупјөдөн тупкөј, көрталөј рузүмөн, көзыд лунө пуктөј кычө-вылө. Ва пондас кынмыны,

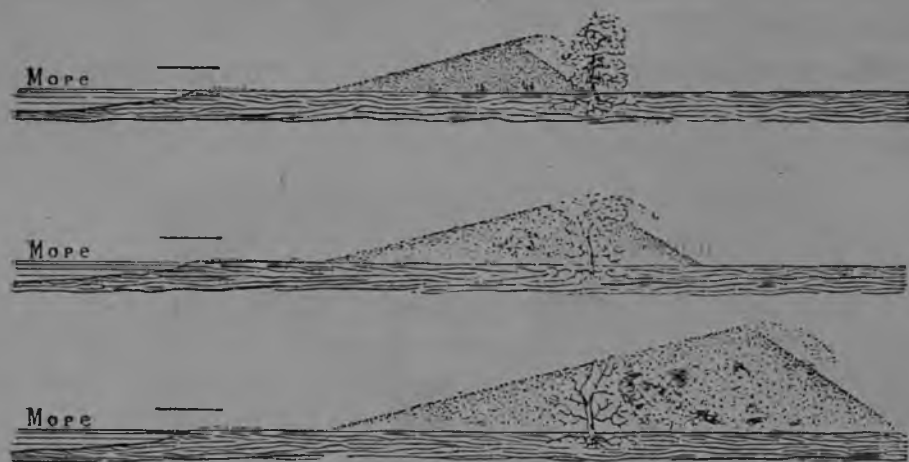

суланыд ставыс жугавлас, мукөд-дырјі јурыс четчыштас. Коди жугөдіс сулаөс? Ваыд кынмігас паскалө, пыктө, мыщө сула етеклө-вылө, сесеа поткөдас. Ва вермас поткөдны сізікөн чугун доз. Сізікөн арын быд із потасө пырө ва, көңдөдігөн ва кынмө, паскалө, поткөдлө із торјас. Тулысын ва бара, лым сылігөн, вескалө із потасјасө, сесеа пыр көңдөдас—із бара потласө. Лым сылөм-бөрын із торпырігјас гылалөны, зікөң торјавлөны ыжыд із-бердыс. Гырыс ізјас-бердын, керөсјасын, із чуркјас кок улын сешөм посөңдік із торјас оз і бырлыны, нөкјөнкөн вылісаң гылалөны, улас чукөртчөны біја із сізікөн жугавлө, быд ізые војдөр артмөны посөңдіжык ізјас, сесеа

лыа, сој. Жугавлѳны быдса керѳсјас, артмѳны јое јыла мѳча
из чуркјас (серпас).

Пемѳсјас долалѳны, быдмѳгјас долалѳны, кулѳм бѳрас
шојјасныс сѳмѳны, мѳд ногѳн нѳжјѳнѳкѳн сотчѳны. Сотчѳгѳн
артмѳ шома газ, шлывјалѳ сынѳд-пыщкын. Зерѳгѳн шома газ
разалѳ, сыло ва-пыщкѳ.

Сещѳм шома газа ваыс оз жугѳдлы бѳа из, оз жугѳдлы
елуда, зев ѳдјѳ жугѳдлѳ мувыв шпат. Мувыв шпат жугавлѳм-
бѳрын руд из оз-нын вермы пазавтѳг овны—кутѳдыс, кѳртѳдыс

оз кол. Мувыв шпатыс артмѳ сој, бѳа изыс—лыа. Сещѳм колас-
јас лоѳны из-пыд-дѳ.

Тазѳкѳн луныс-лунѳ, воыс-воѳ нѳжјѳнѳкѳн изјас керѳсјас
пазавлѳны. Наныс артмѳны поснѳдѳк сој пыѳ, артмѳ лыа. Му-
кѳд пѳлдѳс изыс артмѳ зев поснѳдѳк вѳжоват бус лосс. Тѳлѳн
лосс лебѳѳ ѳтар-мѳдарѳ. Мукѳдлаын сещѳм лоссыс пукѳѳма
му-вылѳ зев кыз шланѳн; сыыс артмѳма зев бур му; сещѳм
муыс мед јона быдтѳ быдмѳгјасѳс.

Унаныс тѳв нуѳ лыа, зев уна лыа. Секѳ мујас овмѳсјас
грездјас, сѳктјас, карјас тырѳны лыаѳн. Лыа-вылѳ шоч быд-
мѳг вермѳ быдмыны, сы-понда лыа вылын, лыа-пыщкын зев
ещѳ олыс пемѳсјас. Сещѳм кушѳнјасас гѳгѳр лыа, некѳн некѳ-
кущѳм овмѳс абу. Лыа мунѳ быдса нѳрысјасѳн (серпас).

Сещѳм нѳрысјасѳѳ шуѳны ѳунајасѳн. Сещѳм кос лыа-
пыщкас кулѳны пемѳсјас, кулѳны быдмѳгјас. Сещѳм кушѳныс
лун-вылын зев уна; зев тырыс лыа куш ѳнјас емѳе Априкаын,
емѳе тырыс-код куш ѳнјас лун-вылын Роч муын. Комѳ муын

сецём кушн абу. Куш инјасын олны сөмын ва-гөгөр, жујас-бердын. Неважөн, тајө нгасө лыд-дыгөн төдмалім со мыј: быд-мөгјас ноңалоны аслыныс колан еојанторјассө поснідік гөнтоторјасөн. Сіјө гөнтоторјас гөгөр шамыртөны муторпырігјас. Шамыртны гөнтоторјаслы мед лөсыд поснідік му торпырігјас.

Гөрөмөн му мөдарө бергөдөны, торјөдлөны быдса шлап-јасөн, піңаи поснөдлөны лебан колк-код-өз. Воэө поснөдлө шоныд. Шоналөм-көзалөмөн, зерөмөн му торјас өтарө поснаасөны. Поснавлөны аңкыщ-код-өз, сецём му торпырігјас быдмөгјаслы мед бурөе.

Гөрөм отсалө көрөгјас жугавлыны, пазавлыны. Гөрөмөн, көрөгјас поснөдлөмөн муыд небзө, буржыка лезө ветлыны ас-пырыс ваөс; вакөд ветлөдлөны быдмөглы колан еојанторјас, быдмөгјаслы небыд муыс кокныджык ноңавны еојанторјас. Бур, небыд му-вылын быдмөгјас јонөе, улисөе быдмөны. Гөртөм му-вылын колан быдмөгјас омөла быдмөны; гөртөм му-вылын быдмөгјас јывмөны воыс воө; вермасны зкөз вошны. Гөрөмөн, піновтөмөн морт небзөдө му, выложык лептө көрөгјасөс. Небзөдан ужсө сесеа воэө нуөдөны: шондi, көзыд, төв, зер.

Көрөгјас шоналөм-козалөмөн жугавлөны, потласөны; көрөгјас секи нөшта јонжыка торјавлөны.

Сізкө бымөгјаслы колө жүгөдлыны ізјас, керөсјас, лөсөдны аслыс кокув, муеін. Көзан, пуктан быдмөгјаслы морт лөсөдалө, расөјтө му. Kodi-нө лөсөдө мусө көзтөм, јөј быдмөгјаслы? Најө, вөлөм, асныс ужалөны, лөсөдөны кок-ув. Шондi-көд, пөс-көд, көзыд-көд, зер-көд, төв-көд өтүвјөн быдмөгјас вочасөн, нөжјөнiкөн жүгөдлөны ізјас, пөртөны поснідік торпырігјасө, лөсөдөны му еін. Быемөгјас зiк муеін-төг овны оз вермыны.

Виэөдлам шор-дорыс, му-вылыс із. Сөстөм мiча із тi шоча адзанныд. Изјыд унжыкыс тупкысөма поснідік быдмөгјасөн, лiшајјасөн. Лiшајјас вөснідік кең-моз пукөсмаөс веж чукөр-јасөн із-бердө.

Лiшајјас вуј-пыщкын ем аслыс-пөлөс ва. Сіјө ваас зев уна шомва (кислота). Сецём шомва ем мiјан шомва турун-пыщкын. Сіјө шомваыс нөжјөнiкөн ноңалө еојө, сывдө із-дорјассө, вөчалө поснідік роэјас, потасјас. Сецём потасјасас, роэјасас пырө ва, нуөдө воэө ужсө. Потасјас ыждөны; пөс, көзыд бара отсалөны із поткөдны. Потасјасө пырө бус. Бус-

вылө вермө-һин овмөдчыны быдмөг, быдмөгјас-бердө овмөдчыны посһидік пемөсјас. Наяө кулөм-бөрын шояјјасеы артмө кујөд. Пондис-һин со артмыны мусин. Сещөм му-вылө овмөдчыны гырыежык быдмөгјас, овмөдчыны пујас. Асланыс вујјаснас најө бара поткөдлөны разөдлөны ізјас. Уж воқө, өтарө воқө мунө. Сізікөн жуғавлөны быдса керөсјас, пөрөны посһидік чірја муө. Посһидік бактеріјајас вермөны сізікөн жуғөдны ізјас, керөсјас.

Лышајјас, бактеріјајас, һищјас пондасны ујсө шонді, ва, төв вөқө нуөдөны, пемөсјас поналөны.

Сещөм уж нуөдыс пемөс мјанлы зев төдса: сіјө һизув. Наяө сојөны посһидік быдмөгјасөс, посһидік пемөсјасөс. Ситпыщканыс һизувјаслөн зев уна быдмөг пемөс коласјас. Көзыддырји, кос-дырји најө зев-пыдө пырөны, метр кык кымын пырасны му-пыщкө. Шонид, ул-дырји һизув петө ортсө; зерјас-бөрын шылыд иңјасеы позө адзыны чукөра һизув сит. Му-пыр ветлөдлігөн һизувјаслы лөө востыны, разөдлыны аслыс туж. Низув туж шекөдігөн јирө вомнас мусө, һылапө, леқө рушкунырыс ортсө, ас-бөреаыс колө гөгрөс му вијјас. Муыс кынөмас мунігөн сорласө сојан коласјаскөд. Му-вылө петөм-бөрын һизув ас-пыщсеы шыбитө му коласјасөс. Сы-понда һизув ројјас-дорын овлывлө уна-код кујөд-сора му. Сізікөн һизувјас һебзөдөны, һіртөны, посһөдлөны зев уна му. Өтөи воөн һизувјас вөчөны 2 міліметр-кызта сөд му шлап. Сізікөн ескө быгтө зев еща, сөмын һизувјас вое-воө ужалөны уна сурс во. дырөн најө вермөны лөсөдны зев бур му. Оз өтөи һизувјас сізікөн ужавны; һизувјаслы отсалөны козувјас. Наяө му-пыщкө вөчалөны, шекөдлөны тужјас, ројјас, оланінјас. Сещөм ројјасеыс козувјас кыскалөны пемөс, быдмөг шояјјас, уна пөлөс пемөсјас һебзөдлөны, посһөдлөны, кујөдалөны му. Наяө-бөрын колө ситныс, колөны шояјјасеыс. Быдөн сіјө отсалө мулы бурмыны, кујөдасны, һебзыны. Наяөјас-понда муным мјан һекор абу чөв; кодкө дугдывтөг пыркөдө, тракөдө, роқөдлө мјанлыс кок-улыс мунымөс. дугдывтөг кодкө мутө кујөдалө. Медјона серт му-бердад нокеө морт.

Мед-војдөр му-бердө оз кутчыс морт. Војдөр пондасны му-бердын ізјас-бердын ужавны шонді, көзыд, төв, зер, быдсама вајас. Наяө посһөдлөны гырыс ізјас, најө поткөдлөны, вөчөны лыа, сој. Быдмөгјас, пемөсјас сојөс тракөдөны, кокөны, кујөдалөны аслас коласјаснас, шояјјаснас. Морт бостчас сесеа

небзодны ежа, кералө вөрјас, гөрө, пиновтө, лөөдө шондлы, көзүдлү воэө уж. Посні корөгјасө јонжыка поснөдлөны бара шонди да көзүд.

Сізікөн быса із керөсјасы артмө му. Сы-вылө морт көзө, быдмөгјас быдмөны; мортөс, пемөсјасөс вердөны.

Мыј-понда-пө шоныдые-көзүдые ізјас вермө жуғавлыны?
Мыјла ізјас потлаөны?

Бостам ыргөн деңга; деңга дорас бердөд тувјалам көрт тувјас пөвјө—мед көрттувјас-көстти кокныда төрө мунны мјан деңганым. Сесеа өні бостам да шонтам сартас бивылын деңганымөс. Пондам бара көрттувјас-көстти сүјны деңга—деңганым мјан оз төр. Мыј-понда? Шонтөм-вөсна мјан деңганым паскалөма, важ тужөд оз-нын төр. Сесеа бостам да мөдлаө пөвјө бара тувјалам кык көрттув, сөмын мед

өні деңга зев сөкыда төрө мунны көрттувјас-көстти .Сы-бөрын пуктам деңганымөс сылан јі-пыщкө; недыр-мыөти јі-пыщкыс бостам деңга, пондам нуөдны көрттувјас-көстти. Мјан деңганым өні зев көкныда төрас мунны көрттувјас-көстти. Мыј-понда? Волөмөө, деңганым топалөма, чинөма көзөдөмыс. (Герпас).

Видлыштам мөд ног. Бостам пөв, тувјалам пөв-бердө кык ноль пелөса бед. Öти бед-бердас тувјалам сугуга тор. Мөд помсө сугугалыс топыда көрталам кыз кабала тор-бердө, кабаласө тувјалам вөснөд-ик көрттувјөн мөд бед-бердас—мед кабала вермө бергавны көрттув гөгөр. Шонтам улөсаңыс биөн сугугасө: кабала пом вешјас.

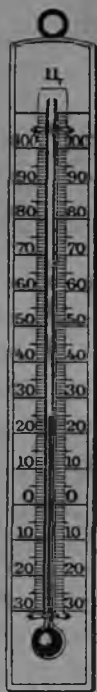
Сугуга нужалө шонтөмла, јөткө өтар помсө кабалалыс; мөд помыс кабалалөн мөдарө вешјө.

Көздөдам: сугуга бөр пондас чинны, лөө важ-кузта, кабала бергөдчас важинас.

Мі видлам кык пөлөс тор: ыргөн деңга, көрт сугуга. Вөлөмкө, бысама-пөлөс тор, бысама көлүј шонтөмыс паскалө, пыктө. Бостам чорыд тор (із, пу, көрт, ыргөн, стеклө), кизөр (ва, выј, карасін), газ (сынөд, шома газ)—ставныс најө шонтө-

мые пасакалыны, көзүдигөн топалыны, чинны. Ва көзүдигөн војдөр пондас чинны сесеа көзалым-бұрын кыммөм воғ-вылас пондас-нын пасакалыны. Быдеама тор пасакало шонтөмөн, чинө көздөдөмөн. Сіјөс важөн-нын кағалысны, дај пондисны сы-серті лөөдавыны шоныд муртасјас.

Шоныд муртас со кығи вөчөны. Боетөны вөснидик етеклө трубка, трубка-помас пөлтөны тыртөм сар. Сар-пыщкас трубка-

пыр кietөны турк. Турк кietөны неуна трубкаас, сесеа пунктөны сарнас увлағөн сылан лым-пыщкө. Турк пондас көзавны, топавны, чинны. Мыжкө-дыра турк чинас, сесеа сувтас. Секи турк виғ вестө пасјоны, гижөны сетчө лыд пас 0. Сы-бұрын пондасны трубка шонтыны, пунктасны пуан ва ру-пыщкө. Турк өdjө пондас шонавыны, пондас өdjө зев содны, кајны трубка-куға. Мыжкө-дыра турк кајас, сесеа сувтас. Сувтанинас гижнитөны виғ, гижыштасны лыд пас 100. Сы-бұрын турка тыра, трубка тувјаласны ічөтiк пөв тор-бердө, пөв-вылас 0 да 100 виғјас-вестас пунктасны кык виғ, гижыштасны 0 да 100, сесеа кык виғ костөө јукасны 100 пелө. Со тiјанлы артмiс шоныд мур-талан—термөметр. (Герпас).

Сецөм термометрөн позө муртавыны шоныд, көзид. Көзид муртавыны колө воғө трубкасө јуклыны, виғјас лөөдавыны 0 улөжык. 0-ыс улөжык сецөм виғјас-жө лөөдаласны: пондасны, гижавны 0-ыс вылөжык 1, 2, 3, 4... 10... 15... 25... 40 соөз; 0-ыс улөжык бара гижаласны 1, 2, 3, 4, ...10, ...20, ..40.

Мыј-понда сецөм гижөд лөөдалөны? Петкөдам термометр јона көзидинө. Турк пондас өdjө летчыны, летчас улөжык 0-ыс, сесеа сувтас. 0-увса виғјас-серті позө төдмавыны кущөм көзидыс. Быд јукөн сецөм термометлөн шүеө градусөн.

Сы-понда шуөны талун-пө 20 градус көзидыс, мөдногөн турк сулалө кығөд виғ-вестын 0-ыс улөжык. Гожөмын мiјан овлылө 20—25 градус шоныд. Секи термометрын турк сулалө 25-өд виғ-вестын 0-ыс вылынжык. Мөд ногөн градус гижөө со кығи: + 25° + 10°—кығ вит градус, дас градус шоныд; — 20°; — 25°— кығ градус, кығ вит градус көзид. Öтарас пунктөма содтап пас, мөдорас чинтан пас. Оз ков вунөдны өтi тор: шонтөмыс быд-

сама тор содö, паскалö, көздые—чинö. Тајöс тöдны унаые-ковмывлö.

Унаые стеклö тупјöд еибдас сула вомö, секи колö нöжјö-никөн сула вомсö шонтыны, тупјöд зев кокныда шедас. Сула вомыс шонтöмла паскалö дај кокныда лезö тупјöдсö. дорыејас телега гöгыл доригөн шынасö зев пöсөн пунктöны. Көзгалöм-бöрын шына чинас, зев топыда топöдас, шамырмас гöгылсö. Көзид стеклö дозјö кietöј пöе ва, дозныд потö, кietöј пöе дозјö көзид ва—дозыд бара потö. Пöе дозјид көзид васыд кутас зев ödjö чинны, топавны; оз öткөда быдлати чин, дорыс нöжјöжык чинö; сы-понда потласö дозјид.

Сы-понда потласöны изјас. Луинас шонди јона шонтас, изјас пöсөе; војнас көздöдас, изјас пондасны көзавны; дорјасыс изјаслөн ödjö удитасны көзавны, ödjö чинöны; пыщкөсыс нöжјö көзалö, оз сы ödjö кут чинны. дорыс да пыщкөсыс мöда-мöдсö кутöны, кыскöны, сесса дорыс оз кут вермыны кыскыны дај потас. Потасас пырас ва, төвнас ва паскалö кынмигас, возö ыждöгö потассö. Гоз-мöд воөн ыжыд из-бердые усöны уна гырые-код изјас, зев уна посни изторјас. Изторјасыс сизикөн бара пондасны потласны, торјавласны лыаöз, бусöз.

Унаыс сизикөн изјастö поткөдлöны, гөгöрыс пестасны ыжыд би, јона шонтасны изсö, кietасны сесса көзид ваөн. Пöе изјид көзид васыс зев ödjö потласас. Сизикөн позö ыжыд из жутöдлыны.

Секи јöзыд вöчöны ывла выв уж. Сизи вöчтöг ескö изјид потласис-жö, сöмын зев дырөн, јöзыд ас ужнас жеңмöдöны сизö кадсö, вöчöны гоз-мöд лунö уна во-пыдди.

3 адас. Му кужöдалöм (бурмöдöм).

Гөртöз-көзтöз мутö кужöдалöны. Куш гөрöм-көзöмөн му-вылад колан быдмөгјасыд оз быдмыны. Му бурмöдöны, вынсö мулы содтöны мијан унжыкыс кужöдөн. Пемослон кужöд сорласö волöс изаскөд, изасыс содтö кужöд дај оз лез јона топавны муыслы.

Изасыс нöжјöникөн еiemö му-пыщкын; му-пыщкын изасыс артмö кужöд.

Мыјла-нö пунктöны немөсјас кужöдсö? Пондам видлавны кужöд јокмыл. Кужöд-пышкыс мијанлы сурöны быдмөг көјасис-јас, наң тусјас, быдеама быдмөг көлујас, турун, изас торпы-

риҗас. Кужүд-пыщкын ем зев уна быдмөг коласјас. Сіјө ставыс еіемас му-пыщкын, артмө еөд му. Быдмөг коласјас-кыңҗі кужүд-пыщкын ем уна-код аслыс пөдөс көлүј. Сіјө көлүјис артмөма туруныс, пемөс сојаныс. Сіјө көлүјис вескалө муө, зев кокныда. Бактеріјас отсөгөн сыыс артмө еөд му. Сы-кыңҗі сіјө кужүд-пыщса көлүјис зев кокныда разалө ва-пыщкө. Сы-понда сіјө регыджыкөн вермө бур вайны быдмөгјаслы, сіјө еісмытөҗыс-на вермө сывны ва-пыщкө, вакөд өтлаын пырны быдмөгө. Сіјөн сіјө көлүјис буржык ізасыс дај мукөд быдмөг коласјасыс. Ізаслы, мукөд пөдөс быдмөг коласјаслы колө војдөр еіемыны, еісмом-бөрын најө вермөны сөмын пырны быдмөг-пыщкө.

Мыј-понда еекөн колө кужүд разалөмыс ва-пыщкас? Оз-өмөј вермы кужүдыс вескыда пырны ватөг быдмөг-пыщкө? Оз вермы. Ва-пыщкө разавтөг кужүд еекө зев уна во кужліс муын, некущөм бур ез вай. Ва-пыщкө разалөм кужүдсө быдмөг вуж помса гөңјас вакөд өтлаын ноңалөны. Разалөм-бөрын кужүд кокныда вакөд ветлөдлө му торпыриҗас-костти, кокныда вескалө быдмөг вуж помса гөңјас-бердө. Быдмөгјас кос, чорыд колан торјас ноңавны оз вермыны. Посҗидік лыпайјас овмөдчөны із-вылын; кыңҗі-нө најө ноңалөны еекө кос ізсө? Најө оз, вөлөм, кос із ноңавны. Быдмөг вужјас асланыс ванас (зараванас) сывдөдөны із, сывлөм көлүјјас пырөны вуж-пыщкө, разалөны быдмөг-паста. Сы-понда ва-пыщкө разавтөм му бурмөдысыс, вескыда шуны некущөм бур абу; сещөм кужүд быдмөгјаслы оз вырмы быдмыны отсавны. Ва-пыщкө разалөм көлүјјас ветлөдлөны мусөин-пыр, најө вакөд пырөны пыдөжык му-пыщкө, сені најө јуктөдөны, вердөны пыді вужјассө.

Быдмиг-олиганыс быдмөгјас гөгөр кыщлаласны асланыс вужјаснас, налөн гөңјасыс гөгөр ноңаласны быд му торпыриг. Сы-понда јона быдмигөн быдмөгјас быд му чір уфитасны ноңавны, уфитасны аслыныс колан торјассө перјыны. Дыр-мыгеті муыд омөлтчас, быдмөгјас омөла пондасны быдмыны.

Уна кужүд вакөд пырө пыдө му-пыщкө. Сещөм инјасас быдмөг вужјас мукөдыс оз волыны. Гөрөмөн, улыс шлапсө вывлаң лептөмөн дадө лептө вошөм кужүдсө вывлаң, мед еекө бара вермасны быдмөгјас колан торјассө перјыны.

Бура небзөдөм муын ваыд увлаңсаң вермө вывлаң кајны. Лампаын карасөин кајө пітөл-куҗа; сөзікөн-моз-жө кајө вывлаң му-пыр ва.

Мыҗла-нө ескөн ваыс вывлаң кая? Мыҗла ескөн пітіл-куҗа карасін кая? Төдмагам.

Бостам вөснідік стеклө трубка. Кістам сы-пыщкө ку-щөмкө рөма ва. Пондам віщөдны өшін-воҗын, југыд-вылө. Ваыдлөн вылысыс абу шылыд, абу мыльја. Ваыс бығтө по-масігас тасті-код артмөма. Кымынкө чір бус кістам ва-вылас. Бус бығтө оз ишмы ва-бердас, бығтө кущөмкө кең-код-вылын өшалө. Кеңыс сіјө зев лажкыд. Сещөм кеңнас тупкысөма ваыд. Сіјө гаҗдыс оз леҗ ва војтлы өтар-мөдарө разавшы. Сіјө кеңыс топөдө васө, кутчысө доз-бердө, дојјас-бердө. Бостам да өтө тастісө безменлыс ласкам ва-бердө. Тасті мјан сібдас ва-бердө, мөд тасті-вылас ковмас мыҗкө пуктышы. Секи сөмын позө тастісө ваыс торјөдны.

Вөснідік трубкаын сещөм кең-улас зев вөснідік кокңыд-ік ва сурја. Төдөмыс, сіјө кеңыс кыскө вывлаңө васө, лептө трубка-куҗа. Васө лептө, ачыс кеңыс өтарө вывлаң кышасө, катғысө. Сізікөн һажјөһікөн ва кеңыс вермө лептышы васө трубка помастөҗ, воҗө сесеа кеңлы һінөм-куҗа лөө катғыены.

Пітіл-пыщкын емөс зев вөснідік трубочкајас. Сещөм тру-бочкајас-куҗаыс карасіныд кая вывлаң, пітіл помастөҗ. Пітіл помас позө карасін өзтыны. Карасін пондас сотчыны. Пітіл помыс бырө, тыртөммөм трубкајас-куҗа бара кая выл карасін. Сізікөн лампа сотчө карасін быртөҗ. Сізікө кеңыс ем карасін-вылын; сещөм гаҗдыс ем быдсама кічөр тор-вылын. Кеңыд вермө лептышы ва стеклө трубка-куҗа. Зев вөснідік трубка-кодөс му-пыщкын, быдсама роҗјас, потасјас, сөмын чукыл-мукулыөс. Сещөм роҗјасөдыс, потасјасөдыс пыщкөс ва му-пыщкыс вермө һажјөһікөн катғыены вывлаң. Сізікөн му-пыщса быдмөҗлы колам торјас вермөны каяны вывлаң.

Ме шулі-һін мега кеңыс зев лажкыд. Бостөј мајтөга ва, чуткөј іҗас (быдөн төдөмыс кужанныд). Іҗас помө өшјө өтө војт мајтөга ва. Сесеа өні һажјөһікөн мөдар помсаңыс пондөј пөлтны. Тіјан өтө ва војтыс артмас зев ыҗыд гаҗ. Ізаслыс тыртөм помсө матыетам ломтысан сартас-бердө. Сар-тас бі пондас копыртчыны іҗасыс мөдарлаң, секи мјан гаҗным пондас чінны. Сартас-пышкыс пөлалө. Тапі пөласө мјан мајтөг гаҗным. Гаҗдыд артмөма вөснідік кеңыс. Кеңыс топөдө гаҗ-пыщса сыпөдсө вөтлө іҗас-пыр бі- вылө, копыртөдө бісө; сі-зікөм пөласө мајтөг гаҗ.

Кыз трубка-куча ва оз понды кайны, секи кеңыс оз вермы кыскыны ас-бүреаыс уна ва; сы-понда кыз дозжасын ва оз кай. Вөснiд, журеi-кыза роҗжасөд, потасжасөд ваыд ödjö кайö. Вывтi вөснiдiк трубкажас-куча ваыд бара һөжжө кайö.

Бостам чуң-кыза 3 етеклө трубка. Тыртам öтi трубка сөд муөн, мөд трубка лыаөн, коймөдөс сөжөн. Кујимнан трубкасө леҗам ва-пыщкө. Мед ödjö көтасас мича му, һөжжөҗык пондас көтасаны лыа. Сој зев дыр оз көтас.

Көтасөм-бөраныс перјам трубканымөс ваыс, сувтөдам увлаң журөн. Сојыс да муыс зев еща ваыс киесас; лыаыс адјө уна-код ва киесас; лыа зев омөла вермө ва кутны. Тулысын лыаа муыд ödjö көтасө, сесеа зев ödjö бөр космө. Поснiдiк роҗжасөд, лыа костжасөд ваыд улсаңыс ödjö каттысас вывлаңö, зев ödjö космө. Сы-понда лыатө шуөны омөл муөн. Шондi мыјөн пондас шонтыны—лыа пөсасны-һин пондөма. Пөснад лыаыд һөшта ödjö пондас коемыны.

Өпi бара öтi тор төдмалiм: һөбыд муөд кокныда ва ветлөдлө, кокныда улсаң вывлаң кайö. Сизкө со мыјла бара-на вөлөм колө му һөбзөдөмыд. Мыјжасөн-һө кујөд-кыни бурмөдөны мусо?

Кујөд-кынзi зев уна пөлөс му бурмөдые торјас емөс; пөјiм, уна пөлөс совјас (селитра, гипс). Сещөм бурмөдыејасөд оз чукөрө—му-пыщкө' путкылалөны. Мукөд торјыс му-пiын ем, мукөд тор абу. Тырмыгөм торсө му уҗалысјас көзөны асланыс мујас-вылө. Став сещөм торјасыс зев јона колөны мулы, колөны быдмөгјаслы. Быдмөгјаслы сещөм торјасыс сөјан-пыддi мунөны. Најө шуөны миңерала му бырмөдыејасөн.

4 адас. Быдмөгјаслөн сөјөм.

Мыј колө быдмөглы? Мыј сөјө, мыјөн пөткөдчө быдмөг? Төдмалам војдөр мыјыс артмөма, мыјыс течөма быдмөг. Төдмалөмөн сiјөс—пөчө төдмавыны мыјжас колөны быдмөглы.

Һөщыштам му-пыщкыс быдмөг, костам. Костөм быдмөгыд лөө рөшкыд, кокныд. Мукөд быдмөгыс көстөм-бөрын јона кокныдөс лөоны, налөн сөктаыс чинас 2—3 мынта. Бостам пож-тыр чөд, пуктам патчөрө, костам. Ноҗ чөдјыс мијан колө гоз-мөд-тув. Унҗык сөктаыс кытчөкө вошөма. Чөд костiгөн мијан ва руөн кайс, колi сөмын куш кос чөдјыс. Сизкө, чөд-пыщкын сөкта-сертi унҗыкыс ва.

Өні бостам да пондам көрт шлаи-вылын шонтыны кос пу тор. Н-өж-өнікөн пу, көрт-вылын сотчас, пуыг артмас шом. Өні бостам да сотам шомсө. Шом сотчас—артмас пөјім. Сіңкө быдмөг-пыщкын емөс ва, шом, пөјім Му-пыщкыс быдмөг пер-јө ва, пөјім; шом му-пыщкын абу; сіңкө шомсө быдмөг перјө кыскө мөдлаыс.

Сіңкө му-пыщкө колө сетны пөјім, колө сетны ва. Сіјө торјассө быдмөг перјө му-пыщкыс.

дырөн, јона ужалөмөн, велөдчөм јөз төдмалісны—мыјјас колөны быдмөгјаслы. Нәјө јуклісны пөјім, мөд ногөн, төдмалісны мыјјас емөс пөјім-пыщкын. Пөјім-пыщкын вөлөма уна пөлөс көлүј. Мед уна вөлөма каліј, калтеіј, поспор (фосфор). Сіјө көлүјјасыс сорласөмаөс мукөд уна пөлөс көлүјјаскөд, арт-мөма пөјім. Каліј, калтеіј көрт-көд металлјас. Му-пыщкын нәјө өтлаасөмаөс мукөд пөлөс көлүјјаскөд; өтлаасөм-бөрын нәјө вермөны разавны ва-пыщкө, вакөд пырөны быдмөг-пыщкө, сотөм-бөрын колөны пөјім-пыщкын.

Му-пыщкыс вујјаснас быдмөг һоңалө пөјім-пыщса кө-лүјјас.

Пондам мыј сурө төдмавны.

Пуктам быдмөг сөстөм ва-пыщкө. Быдмөг мыјкө-дыра олыштас, сөсө кулө. Пуктам сөсө быдмөг сотөм лыа-пыщкө—быдмөг һөшта өдјө кулө. Кіскалыштам лыасө—быдмөг дыржык олас. Велөдчөм јөз төдмалалісны быдмөгли колан торјассө. Нәјө өтчид мыјкө сотдасыны, мөдыс чінтасыны. Вөлөм поспортөг (фосфортөг), каліјтог, азоттог һекущөм быдмөг оз вермын быдмыны. Сөтам быдмөгли на-пыщкыс мыјкө өті төр—быдмөг-јас бара омөла быдмөны. дыр-мысөті, јона ужалөмөн со мыј суріі: Быдмөгли колөны сөзім пөлөс колүј: 1 каліј, 2 калтеіј, 3 поспор, 4 азот, 5 көрт, 6 комі ізтөг, 7 магниј. Тәјө көлүјјас-дырјі быдмөгјас зев-бура быдмөны. Нөүө сурјны сіјө көлүјјассө лыа-пыщкө, позө із-пыщкө—быдмөг пондас бура быдмыны.

Сіјө көлүјјассө позө өтлаавны мукөд пөлөс көлүјјаскөд. Сөкі вьл пөлөс көлүјјас кутасыны разавны ва-пыщкө. Вьл пөлөс көлүјјассө позө ізны, пөртны пыңө. Сөкі нәјөс позө көңны му-пыщкө. Сіјө пыңыс лөө зев-бур кујөд-код, Нөку-щөм му оз відчы сөщөм пыңөн бурмөдөмыс. Төдөмыс, колө төдны аслыс-пөлөс муртас, оз ков кіскавны вьвті јона, оз ков кіскавны вьвті омөла.

Калѣј позѣ перјыны нач пыщ пѣимы. Калтсѣј позѣ пер-
јыны ізвеска-пыщкыс. Песпор позѣ перјыны бара аслыс пѣ-
лѣс мінералыс—песпорітыс. Азот, быдмѣгјас бастѣны кужѣдыс.

Вѣчѣны ѣтѣ ногѣн зев бур кужѣд.

Кодјѣны ыжыд-код гу; гуас шыблалѣны быдсама шыбыт-
чан коетѣм тор: корјас, најт ва, појѣм, пѣлнѣј пыѣ, поснѣдѣк
чагјас, турун јог. Шыблалѣны гуас быдсама сѣсман торсѣ,
шочнѣка кѣскалѣны ваѣн; кык во-мыетѣ гуад артмас зев-бур
кужѣд, мукѣд-дырјѣ мѣс кужѣдыс буржык. Сецѣм кужѣд-пыщкын
уна-код азот.

Мѣјан быдмѣгјас мед ѣдјѣ перјѣны му-пыщкыс азот. Уна
во кужѣдавтѣг кѣѣѣ му-вылѣ ѣтѣ пѣлѣс быдмѣг; мѣјан муыд
ѣкѣѣ дугдас вајны кѣѣанытѣ; дыр кѣѣгѣн му-пыщкыс [мунѣ
став азотыс.

Неуна мѣд-ногѣн азоткѣд аѣкыщ олѣ.

Аѣкыщ-бѣрын муыд озырмѣ азотѣн. Мукѣд му-пыщкас
ещѣ азотыс. Аѣкыщ коѣлѣм-бѣрып сецѣм муыс повѣднѣја
озырмѣ азотѣн.

Мылја аѣкыщ озырмѣдѣ мусѣ азотѣн?

Пѣндѣсны тѣдмавын. Вѣлѣмкѣ, аѣкыщ вужјас помын емѣс
поснѣдѣк, кушман кѣјдыс гыреа, тупылјас. Сецѣм корѣг-код-
тупылјас-пыщкас олѣны зев уна бактерѣјас. Најѣ вермѣны
чѣкѣртны азот сынѣд-пыщкыс. Најѣ азот чѣкѣртѣны, кутѣны
му-пыщкын ас бердас. Сѣјѣ тѣдмалѣм-бѣрым велѣдчѣм јоз ун-
жыкыс пѣндѣсны коѣны аѣкыщ. Аѣкыщ најѣ бѣетѣны, бѣе-
тѣны ѣтѣ бур тор дај муысѣ озырмѣдѣны азотѣн. Аѣкыщ-
бѣрын зев бура быдмѣны сѣјѣ му-вымас ѣаѣјас. Аѣкыщ-код-
быдмѣгјас емѣс нѣшта гоз-мѣд быдмѣг. Сѣѣкѣн-жѣ мутѣ бурмѣдѣ
бобѣѣаѣ. Бобѣѣаѣ кѣѣѣмѣн даѣѣ зев бур турун пуктас дај
јона мусѣ ассыс бурмѣдас.

Калѣј, калтсѣј, магнѣј, песпор, комѣ ізтѣг, азот, кѣрт—быд-
мѣг перјѣ му-пыщкыс, ѣѣналѣ вужјаснас. Сѣјѣ кѣлујјас сѣсѣа
кајѣны вывлѣаѣ быдмѣг-куѣа корјасѣѣ, вердѣны быдмѣгѣс.

Мыл-нѣ корјас керѣны? Корјас бара ассыс уѣ вѣчѣны.
Каѣтыштам іѣѣѣка важсѣ: турун, пу сотам—артмѣ шом. Став
сотчап торјассѣ, шом сетысѣ лѣсѣдѣны корјас. Кыѣ-нѣ корјас
вѣчѣны сецѣм уѣ? Кытыс корјас бѣетѣны шомсѣ? Тупкам
быдмѣг пемыд вевтѣн. Быдмѣг пондас кѣлѣдѣны, вѣсѣаммас,

сесса һеһыр-мыҗеҗи кулө. Кувтөҗыс востам, быдмөг регыдөн бөр-
вежөдас, пондас важ-моз овны.

Сіҗкө быдмөҗлы колө југыд (важөн-һин төдам), быдмөҗлы
колө веж лун. Мыј-понда быдмөҗлөн корјасыс вежөе?

Бостам быдса кор, лечыд пуртөн вундам вөһидік кор-
тор, пуктам микроскоп-үлө, пондам видлавны. Мыј сее адјам?

Став кор торјыд теһома
пөһидік јөртөдјасые. Јөр-
төдјас-пыщкын емөе зара-
ва, зырым-код протоплаз-
ма, еөмөс. На-кынҗи јөртөд-
пыщыын емөе уна-код веж
чутјас, веж посһидік еар
кодјас. Веж еар-кодјас-вы-
лас емөе југјалые чуркјас.
Чуркјас виҗаөе. Веж еар-
кодјас — клоропілл тусјас
(хлорофилловые зерна). Өти
бостам да пөе ва-пыщкын
быдса кор һеуна пуыш-
там. Пуөм - бөрын пуктам
епірт-пыщкө. Спирт-пыщкө
клоропілл тусјас разалөны,
корјыд мијан келдөдас.

Өһи сесса сещөм кельд
кор-вылас вөјтөдыштам јодөн. Јод вөјтые корным мијан лөзө-
дас. Мыј кор пыщкын лөзөдас? Колө төдмавны. Бостам, кар
тупел пыҗ, кизөртам ваөн, вөјтөдам јод. Картупел пыҗ лөзөдас

Сіҗкө мијан кор-пыщкын ем мыјкө, картупел пыҗ-код.
Сіјө выл пөлөс, јодые лөзөдые көлујыс, шусө сулојөн.

Сулој артмө клоропілл тусјас-вылын. Сіјө веж тусјасые
вөһоны мукөд пөлөс көлујјасые кракмалслө.

Кракмал ем быд корјын, ем кыз кокјасын, картупел ту-
пыл-пыщкын. Мијан мамјасным картупел зыртөмөн вөһоны
картупел пыҗ сулој. Емөе быдса сулој перјые заводјас.

Тупкөм-бөрын шөһидтөг оз вермыны уҗавны клоропілл
тусјас; клоропілл тусјастөг оз вермы артмыны кракмал. Сул-
өјтөг быдмөг кулө. Сіҗкө, кракмал, быдмөҗлы колап сојан тор.

Сіјө сулојсө, сізкө, вөчөны корјас. Со вөд, корјасыд щөщ, вө-
лөм, сојан лөсөдөпы.

Сулој лөсыда ломтысө. Сулојыс да азотыс артмөны быд-
мөг-пыщкын став сотчан торјасыс. Шом артмө нач кракмалыс.

Сулојыс ачыс артмөма кујим пөлөс көлүјыс; шоммөсыс,
сотчан газыс, шоммөдан газыс. Шоммөдан газсө, сотчан
газсө быдмөг боетө ваыс; ваыд артмөма сіјө кык газыс. Шом-
мөссө быдмөг боетө сынөд-пыщкыс. Көн-
нө-пө шомыс сынөдпыщкын? — Јуаласны
өдјө.

Вітчысөј ічөтөка сы-јылыс воңынжыс
сөрнөтам.

Корјас, сојан перјіөны сынөд-пыщкыс,
вужјас му-пыщкыс. Корјас чукөртасны
сулој. Сулој ставнас оз колтчы корјас-
пыщкө мыј-кө мынта вужө вужкоқјас-
пыщкө, тупыљјас-пыщкө, көјдысјас-пыщкө.
Лук-пыщкын уна-код сулој. Пондам від-
лавны (серпас).

Луклөн пыдөсас ем гөгрөс чорыд јок-
мыл. Сіјө јокмылыс увлаң петөны зевуна
поснөдік, вөснөдік вужјас. Сіјө јокмылсө
пондам шуны лук пыдөсөн. Пыдөс-гөгрө
вывлаң кәјөны кыз јежыд корјас. На-пыщкын зев уна сулој,
јумов торјас. Сы-понда најө сещөм кызөсө. Сор корјасыс лу-
клөн вөснөдікөсө, пемыд вік рөмаөсө. Шөрас, мјан лук полө-
ным бытөсө јежыд кок, сөмын кок помын јежыд корјас.

Лук полө быдмигөн петөны веж корјас, быдмөг нөналас
кыз јежыд корјас-пыщкыс став колан сојан торсө; лук полө
секі чукыртчас. Лук полө олө сојан вічыс-пыдөді —ас-пыщ-
кас кутө колан сојан торјас.

Зев унаыс корјас-улын луклөн емөсө поснөдік полөјас.
Сещөм ічөтөк лук-пісө пуктөј—быдмас ыжыд лук. Сізкө лук
полө паскөдчө полөјасөн, лук піјанөн. Пөчө луктө разөдны
көјдысјасөн.

Пондам јежыд полө вічыс шонді-воңын. Полө мјан пон-
дас вежөдны. Шонді југөрјас-воңын лук корјас-пыщкын пон-
дісны артмыны клоропілл тусјас. Клоропілл вермө артмыны
сөмын југыд інын, југыд інын клоропілл тусјас вөчөны су-

лој. Веекыда шуны, корјыд клоропилл отсөгөн вердө быдмөгсө. Корјыдлы колө бара шоныд. Көзид југыд иныи корјыд ужавны оз вермы. Кор ужлы колө југыд, шоныд ин. Сы-понда арпас корјас гылалоны.

Арыи быдмөг корјас вежоны рөмнысө: мукөд корјас кельдөдөны, мукөд быдмөгјаслөн корјас гөрдөдөны, немид рөмаөе лооны.

Пондам арја кор видлавны микроскоп-пыр. Сецөм корныщкые клоропилл тусјас оз-нын еурны. Клоропилл-пыдди корныщкын артмөмаөе мукөд пөлөс көлујјас. Сіјө көлујјас-пандаые овывлө мөд пөлөс рөм; сецөм көлујјас разалөмаөе јөртөдјас ва-пыщкын; арја-вылын корјые каліј пырө быдмөг коклааныс.

Сецөм выль пөлөс көлујјас јона ыжыд бур вөчөны быдмөглы: најө кутөны ас-пыщкас шоныд, шоныдсө еетөны быдмөглы көзид-дырјі.

Сесеа гөрд корјас-пыщкас өдјө артмө сулојые сакар, веж корјас-пыщкын нөжјөжык. Сакар муиө быдмөглы еојан-пыдди. Сіккө, арын корјас-пыщкын өдјө артмө еојан. Арја-вылын быдмөглы колө уижык еојантор (көзид-дырјі век колө уижык еојныд). Сіккө, арнад кор гөрдөдөмыд зев бур быдмөглы. Секи, көзид-дырјі быдмөг вермө гөрд корјас отсөгөн јонжыка еојны.

Сесеа нөжјөнөкөн сецөм көлујјасыс (антофан) вошөны, кор пондас өдјө вежөдны, сесеа пемдас.

Секи кор зев омөла кутчысөма вожјас јылө —төв пөлыштас, пу јылыс зев уна корјас уөны.

Мыј-понда корјас гылалоны? Мыј-понда најө арын омөла кутчысөмаөе быдмөг-бердө?

Нещыштам вижөдөм кор. Видлам сылыс за помсө. За помыс тупкысөма вөснөдик кыре-кодөн. Вундам вөснөдик чөлан сецөм кыре-кодөсыс, пондам видлавны микроскоп-пыр. Микроскоп-пыр тыдовтчас мјанлы зев уна тыртөм быдмөг јөртөдјас. Сецөм јөртөдјаслөн дорыпјасыс рөшкыдөе, кокныда чегјасөны. Ловја том быдмөглөн јөртөд дорјасыс лажкыдөе, кусыасөны. Пондам видлавны кор пукалан инсө. Кор пукалан иныи кор уөм-бөрын колөма зик-жө сецөм кыре-код. Гыжыштөј гыжнад сіјө кыре торсө, сы-улын емөс јон быдмөг ловја јөртөдјас.

Вөлөм арын за помас корлөн артмө кыре-код: кыре-код-ыс зев рөшкыд, төв һеңыштас коржастө дај кыреа інтіе һеңыштас корсө быдмөг-бердые. Со мыј-понда вөлөм коржасыд арнад гылалөны. Вундам шпу кыре-бердые зев вөс-һидік чөлан, пондам видлавны микроскоп-пыр. Міјанлы бара тыдовтчасны тыртөм јөртөдјас. Сеңөм кыре мјан артмө быд-мөга-корја-костын. Сіјү вөсһидік кыре гөгыль-вөснаыс корјыд сеңөм кокһыда һеңыштчө быдмөг-бердые.

Мыјла еекө быдмөглы лөгөдны сеңөм кыре гөгыльсө; мыј-ла быдмөглы арнас мездыены корје?

Быдмөгөс кор вердө—быдмөг сесеа мездыө коржасые. Тешкод?

Абу һекуңөм тешкод. Корјыд ассые у жеө вермө вөчны шоныд, југыд інып. Көзыд-дырјі корлы һекушөм уж абу. Төлын быдмөглы корјас оз ковны; төлын корјас-вы-лө һијас зев уна лым, лымјыд сөктанас чегјалас став вожеө быдмөглые. Сізкө, төдөмые, быдмөглы колө мездыены корјас-ые. Сесеа арын корјаскөд быдмөглы көзыджык; корјас шон-тыны лым уеігөн оз-һін вермыны дај быдмөгсө тупкөны шон-ді јүгөрјасые.

Көзыд-вөсна быдмөг мездыө аслас коржасые.

Емөе шоныд іңјас. Сені төлыс, көзыдыс оз овлывлы; сеңөм іңјасас быдмөглы һинөмла мездыены аслас коржасые, во-чөж шоныд, во-чөж шонді. Корјас сеңөм веж быдмөгјас-лөн гылалөны мөда-мөд вежмөн, һөрыела. Сеңөм быдмөгјас-лөн сөмын јон кос-дырјі гылавлөны уна корјас.

Міјан-өд емөе-жө еекө во-чөж веж быдмөгјас: пожөм, коз, һыв, туса-пу, пув, турі пув. Сіјү быдмөгјас зев-һін дыр олө-ны мјанын, көзыд інын; најө велалөмаөе-һін војвывса көзыд төвјас видчыены; налөн клоропіллыс ве-лалөма ужавны көзыд інын. Кыз пу, пі пу, мукөд кор-ја быдмөгјас вескалөмаөе мјан-ордө бөрынжык, најө абу-на удітөмаөе велавны көзыд төвјас-бердө. Гапкө дыр-мыети најө коркө велаласны мјан војвылын овны, оз күтны шыблавны корјас. Өні мјанө вај шоныд іңјасые быдмөгјас, најө көздө-дігөн өдјө шыбытасын корјасөө.

Мыј-понда-һө клоропіллыс воһө көздөдігөн? Быдмөглы колө еојны сакар. Сакар ва-пыщкө разалөма, ветлөдлө ва-көд

быдмөг-куза. Тöлын еекö кынмис ваыс, сакарыс быдмөг-куза ез вермы ветлөдлыны. Сакарыс артмө сулојыс; сулојсö вöчö клоронјлл. Сакар тöлын оз ков, сулој оз ков, клоронјллы н-нөм керны. Клоронјлл тыејаслы аслыныс колö еојны, сакар көздөдигөн еöкыда пондас ветлөдлыны быдмөг-пыр, оз во клоронјлл-дорöз, клоронјллы еојан оз понды тырмыны—клоронјлл күлө.

Арын зев уна кор уеö вөрјасын. Гырыежык кыз помыс уеö арын 20 килограмм-гөгөр кор. Төдөмыс ыжыд вөрјасын зев уна уеö корјыс. Позö чукөртны гылалөм корјассö, сietыны—лоö зев бур кужөд. Пујас аеныс аслыныс мусö кужөдалөны; налөн кок-уланыс гылалөм корјасыс сиемөны, сиемөм корјасыс мулы артмө зев бур кужөд.

Быдмөгјас ноңалöны азот, поспор, калјі, көрт, калтсјі; најö кајöны вывлань корјас-пыцкө, корјас арнас гылалöны, боетөм торјассö бөр еетöны мулы. Му-пыцкыс быдмөг бара ноңалас. Сізікөн дугдывтөг, луныс-луно, быд воö мунö, бергөдчö өтi кыщ.

Азот кыщлалөм.

Поспор, калјі, азот кыщлалөм шүөны азот кыщлалөмөн. Азотсö му-пыцкыс быдмөгыд мед-уна ноңалö; сы-понда став көлуј кыщлалөмсö шүөны азот кыщлалөмөн. Азот му-пыцкө вескалө быдеама кужөдкөд: корјас, вужјас, пу торјас, турунјас му-пыцкын сиемөны, содтöны азот.

Сы-кыңзi азоттö чукөртöны аңкың-код быдмөгјас, быдеама гөрізјас, бобөһаң. Налөн вуж помас емөс јокмылјас; јокмылјас-пыцкас олöны азот чукөрттыс бактөријас. Најö азотсö чукөртöны сынөд-пыцкыс. Сөстөм, торја азот му-пыцкын абу, быдмөг боетö азот өт увтасјасыс. Му-пыцса азотыд чорыда көртасөма мукөд пөлөс көлујјаскөд. Гелитрапыцкын өтi јукөн калјі, өтi јукөн азот, кужім јукөн шоммөдан газ. Сіјö шоммөдан газыс ем зев уна сынөд-пыцкын. Сізікөн мукөд пөлөс көлујкөд өтлаасөмөн азот вескалө му-пыцкө. Му-пыцкын азота өт увтасјас разалöны ва-пыцкын; сіјö васö быдмөг ноңалö вуж-помса гөңјаснас; севса сіјö ваыс кајö вывлань быдмөг-куза. Азоткөд өтпырјө ва-пыцкө разалöны мукөд пөлөс көлујјас: поспор, калтсјі, комі-істөг, көрт, магніј. Сөстөмөн, торјөн сіјö көлујјас төдөмыс оз вес-

кавны быдмөг-пыцкө. Наяо быдөн отлаасөмаөе мукөд пөлөс көлүжжаскөд; сепчөм отувтасјасөн став көлүжжасые веескалөны быдмөг-пыцкө.

Сіјө көлүжжас—сора ваыс каяө быдмөг-куча корјасөз, корјаспыцкын паныдаөоны сулојкөд; сесеа став сіјө көлүјөе артмө быдмөг-пыцкас быдмөгли колан јукөцјас (корјас, вујјас, војјас, кыре).

Арыи корјас уөоны му-вылө, ул му-вылын нөжјөңкөн өгөмөны. Корјас-пыцкын ем шом. Шомыс өгөмігөн отлаасө номмөдан газкөд, артмө шома газ; шома газыс разалө, вошө сынөд-пыцкө. Му-пыцкө колөны став мукөд пөлөс көлүжжасые: поспор, көрт, комі-іздөг, калј, калтөсіј, азот, магниј.

Олөм помаөтөз, ловјаторјас олігөн тајө кыщ оз помаө: воыс-воө воэө бергөдчө кыщ.

Поэө өні веескада шуны: му-вывса олөм—көлүжжас кыщлалөм.

Азот тазікөн кыщлавны оз дугдыв; сіјө мукөд-дырјі асыс сөмын тујөө өмөліка вежлавлө. Му-пыцса азот отувтасјас разалөны ваыи; быдмөг-пыцкын азот вежөө. Быдмөг-пыцса азот быдмөг өгөмытөг оз вермы разавны ва-пыцкө. Мукөд-дырјі азотлөн нужалө тујыс: пемөс быдмөгөс өојас; быдмөг-пыцса азот пырө пемөс-пыцкө. Пемөс кулө, шојыскөд азотыс бара веескалө му-пыцкө. Сіцкө, азотлөн туј-вылас өвлөны уна пөлөс отувтасјас: ваыи разалыс отувтасјас, дај ваыи разавтөм.

Туј-вылас азотлөн өвлөны уна пөлөс јортјас; мукөд-дырјі азот торјөдчө өтө јортјаскөд, отлаасө мукөд торјаскөд, воэө мунө; бара выль јортјаскөд торјөдчө, корөө, отлаасө вај јортјаскөд. Сы-понда ловја торјаслөн өвлөны уна пөлөс кадјас: өтчыд ловја чужө, мөдыс быдмө, сесеа ужалө, корөө асылыс өојан, разөдчө, паскөдчө выль ас-код ловјасөс чужтө, пөрыөмө кулө; став олөмыс ловјалөи кыщлалө азот да азот јөртөдјас-бердын. Гырыс пемөсјас, јөз мөвпалөны—бара сіјө азотлөн уж. Азот бергөдчөмыс, мөд ногөн «азот кіміја-понда» артмө став олөм. Кыці сіјө көлүжжас бергөдчөны, мыла сіјө бергөдчөгас өвлывлө шоныд, көзыд, југыд, мыла артмө шы —сіјө ставөө велөдө „пізіка“

Кыці, код ногөн кіміја, пізіка петкөдчөмјасыс мунөны ловја-пыцкын —велөдө „пізіологіја“

Најö кујимöн (кiмiја, пiзика, пiзиологија) отсалöны мијанлы ловјалые олöм тöдны. Олöмыд кiмiја да пiзика петкöдчöм-јаслöн дугдывтöм кыщ, сiјö кыщыслöн некущöм пом олöм кустöз оз во. Кöртавтöм, торја петкöдчöм ловја олöмын оз овлывлы, некор некущöм торкые абу. Быд выль петкöдчöмлöн ем аслыс пöлöс „мог“.

Могтöг, нiнöм-понда нiнöмтор оз мун.

Јона велöдöмöн, тöдмалöмöн казалисны: мијан-гöгöр немтор тунтöг оз мун, быдöнлöн ем аслае тун (азотлые ми азылим-нiн). Туныс сiјö быдлаын, быд пелöсын öткөд. торјаслöн öткөд. Ывлыввлöн быдлаын мијан-гöгöр лөсöдöма сещöм тунјас.

Сiјö тунјассö ез јöз лөсöдны, тунјас-вылын ыжыд ывлавыв. Ловја торјас, јöз вермöны сöмын дае тунјöд муны, шылыда муны; тунсö вежны најö некор оз вермыны. Сiјö тунјассö пондам шуны ывлавыв законјасöн.

Некор му-вылын ез вöвны сiјö законјаслы паныд муные-јас, некор кулöмс оз вермыны ловжöдны; вескыда шуны: некор му-вылын некущöм „чудеса“ ез вöв, некор некущöм чудеса оз ло. Немыд јöзлы тешкөд какитчö гымалöм, чардалöм, ва кiсöм, гожом шöрын шер кiсöм, кöрттун-куза ветлöм. Велöдчöм јöз тöдöны налые ставыслые тунсö, најö повтöг дод-далiсны чардсö, чард најöс кыскалö, дод-далiсны ва ру—ва ру јöзöс кыскалö. Велöдчöм, тöдые, кужые јöз ывлавылые унатор дод-далöны ас-вылае ужавны. Сени некущöм тешкөд, некущöм чудеса абу; јöз тöдмалiсны ывлавывлые тунјассö, законјассö, кодöс вермисны-кужисны—аслыны дод-далiсны.

Уна тунјас-на мортыд ывлавывлые оз тöд, тöдмалö вожö (горш-öд тöдöм-вылае), муно кор ödjö, мукöд-дырји нöкжöжык тöдмалö вылтор. Быд лун выль тöдöм воесö, быд лун содö тöдöм, быд лун мортыд чорыджыка вадорые венеö аслае бур олöм-вöсна, јöзöс пакöдöм-вöсна.

Пiзика, кiмiја—ывлавыв тöдмалые-велöдые-јас. Најöјас-бердö почö унатор содтыны: быдмөгјас тöдмалöм —ботаника, немöсјас тöдмалöм—зоологија, му тöдмалöм—геологија, му вылые тöдмалöм—географија. Најö бара вожö јукöны. быд јукöн тöдмалö, вылтор корсалö. Најö тöдöмöн кокныд-

жык овны му ужалымы, конныджык жүзөс бурдөдны, жүз-кост-
ын möda-mödköd овны.

Тажү төдмалөмјас чүдеса оз велөдны; чүдеса-бердын
некор некущөм төдмалөм абу. Емөс möd пөдөс төд-
малөмјас. Нажө велөдөны чүдесајаслые чужөмсө, мыј-понда,
код-понда?

Тані мі сы-јылые сорытны ог пондөј. Міјанлы колө төд-
мавны војдөр ылавывлые олөмсө, ылавыв законјас-јы-
лые.

IV-öd жүкөн. Арга заптысөм.

1 adac. Мыјла арын заптысөны. 2 adac. Долалөм, шүчөм.
3 adac. Сыпөд. 4 adac. Сов.

1 adac. Мыјла арыя заптысөны?

Арын міјан быдөн јона заптысөны: вотөны вотөсјас, щак-
јас, капуета кералөны, галан, картофел керөны. Щакјас кө-
төны, мүкөд вотөсјас костөны, мүкдсө кынтөны, капуета пуөны,
сөмалөны, галан, картофел гуалөны, галан көтөны.

Көтөны міјан паччөр-вылын, пачын, костөны пондө возын.
Мыјла костөны? Мыј мүнө. мыј колө көтөгас?

Med-војдөр костөгөн мүнө ва. Ваыд быдмөгјас, немөсјас-
ныцкын зев уна.

Ва вөтлөм-бөрын щакјаслөн, вотөсјаслөн јөрышыне зев
јона чіпө. Кос щак јөрыш дае мынта ічөтжык улыцак-
дорые.

Көстөм торјас вермасны кујлыны дае воүз, оз щыкны, оз
ныбөтчыны. Кос быдмөгјас-вылын нөтө оз вермыны бактеріја-
јас овны, кос быдмөгјас оз вермыны бакнасны. Баклы колө
уна ва; сы-понда көстөм торјас дыр оз щыкны.

Көстөм галан-пыцкын сакарые вежө: уљ галан-пыцкын
вөдө зев конныда ва-пыцкын разалые сакар, лоө зев омөла
разалые. Бактеріјајас сенчөм сакарнад оз вермыны пөткөд-
чыны. Сы-понда көстөм галан оз сіеми. Мүкөдлаын көтөны
уна торјас: јаблөк, груша. Нажө міјанын оз быдмыны.

Сесеа көстөны чері, јаж. Көстөны чөд, төвнас кос чөдјые
вөчөны лаз. Уналаын јаж щыпөдөны. Щын-пыцса көлүјјас

вијоны бактеріјасос. Сы-понда ичиндөм јай вермө иыктөг уна во овны,

Костөм-пыдди мукөд сојан торјастө киекалөны бактеріјас виые кизорјасон: сенцөм виыејасыс: сов, сакар, укеус.

Сы-понда капуста мијан солалөны, мукөд торјас сакаркөд пуоны, артмө вареннө. Вареннө, төдөмыс, мијан шоча пуоны, сакар дона, укеус сыыс еща вөдитөны. Өтө вицөм мијан (костөм-кынзи) солалөм. Солалөны быдса пелсајасон капуста, цак.

Јаблокјас пуктөј дозјө, пуктөј сы-пыцко мыжкө мынта сакар. Регид шуцас, пондас быг каттыены, секи волөм вина артмө.

Өнө һеуна бөр бергөдчылам бөрөжык.

Арып јөзыд заптысөны төв-кежө, вицөны сојан торјас шыкөмыс. Сојан торјас шыкөдөны бактеріјас.

Мыж кореөны бактеріјас мијан сојан-пыцкыс? Пондамөј өнө төдмавны.

Лолалөм, шуцөм. Бактеріјаслөн олөм.

Поснидик ловја торјас-бактеріјас овлөны зев уна пөдөс.

Мукөдыс поснидик јокмылјас сар-кодөс, мукөдыс поснидик бед-кодөс, вескыдөс, кусынаөс, гартчөмаөс. Мукөд бактеріјаслөн емөс поснидик пелыс-кодјас, јуреи торјас. Најө отсөгөн бактеріја кывтө-кытчө сылы колө.

Најө олөны ва-пыцкын, вир-пыцкын, быдсама заравајаспыцкын. Сенцөм кизорјас-пыцкас најө отар-мөдарө кывтывлөны.

Бактеріја артмөма өтө јөртөдыс; сы-понда сјјөс кокныд төдмавны. Мукөд-дырји палы лоө сөкыд өвны—көзид, пөс, кос, пөрысмөм, шыгјалөм. Секи бактеріјас лөсөдөны спорајас.

Спорајас тункысөмаөс зев јөн кышөн, оз шыкыны, оз кувны зикөз. Сөсөс воас бур кад, спорајас вескалөны бур олан инө; секи на-пыцкыс петөны бара выл бактеріјас. Вескыда шуны—бактеріјас зев виң овөс.

Олыс бактеріјас полөны јадјасыс, полөны көздыс, полөны пөсыс. 70—80° пөс-дырји бактеріјас кулөны. Спорајас палөн оз повны јадјасыс, најө омөла полөны көздыс—пөсыс. Пөсө спорајасөс пуан ва-пыцкын вицны—најө һинөм оз лөны, пөсыс бара-на петасны выл том бактеріјас.

Бактеріјаяс разалöны, паскөдчöны зев ödjö, зев коньыда. Öтi бактеріја бoстас да јукeас шöри—лоöны кык бактеріја. Жынјасыс бымыштасны час жын-кымын, сeсeа бара јукeасны. Сiзiкöн, зев јона јукeöмöн öтi лунö öтi бактеріјаме артмö зев уна вьл бактеріја. Нaјö разöдчöны мед ödjö став ловја тор-пыщкыс.

Tödöмыс, бактеріјаяс eojöны; најö eojöны сакар, жеждög, сулој, eojöны став овны колан торјасcö.

Мыј најö вöчöны eojан торјасыскöд? Пондам töдмавны. Шыбитам ва тыра тастiö сакар пыч, сувтöдам шоньд iнö. Видлам гоз-мöд лун-мыeтi. Ваьд мiјан вöли сöз, öнi гудырмöма, неуна кьлö самöкур дук; ваьс јумов-код-на. Бара сувтöдам. колам важ ногөн. Нол-вiт лун-мыeтi ваьд мiјан шоммас. дукыс лöö укeуслөн-кöд. Бара вiтчыештам нол-вiт лун. Öнi ваьд лöö бара сöз, некущöм дук оз ло, ваас некущöм көр оз кол.

Гудырмылигас ва-пыщкыс бöстам öтi ва војт, пондам видлавны мiкроскоп-пыр. Ми сeе адхам зев уна бактеріјаяс. На-кыңзi сенi емöс зев поснiдiк рокöс гагјас. Рокöс гагјас дугдывтög көвјалöны ва-пыщкын.

Сeсeа видлам укeус дукa ва војт мiкроскоп пыр.-Сенi öнi емöс мöд пöлöс бактеріјаяс. Сeсeа видлам дуктöм ва-пыщкыс (дук бырöм-бöрын)—сенi тыдöвтласны көймöд пöлöс бактеріјаяс.

Сiзкö, мед-воzza бактеріјаяс да рокöс гагјас сакарыс вöчöны eпiрт; сы-понда мiјан ваным лöи самöкур дукa. Мöд пöлöс бактеріјаяс вöчöны укeус, рöймöд бактеріјаяс воштöны укeус, жүгöдöны укeусcö.

Епiрт вöчыс бактеріјаяс eojöны сакар, колöны eпiрт. На-бöрын вьл бактеріјаяс нöнaлöны eпiрт, колöны укeус. Көймöд пöлöс бактеріјаяс нöнaлöны укeус. Нaјö ас-бöрас колöны газ; сiјö газыс оз сотчы; сотчыны оз лез, сынöдыс eöкьд. Сьлөн абу некущöм көр, абу некущöм дук. Сiјö газыс шусö шoма газöн.

Мукöд бактеріјаяс вöчöны бара вьл тор; најö вöчöны аслыс пöлöс шoма ва. Сeщöм шoма ва ем шoма јöv-пыщкын. Јöv-пыщкö вескалöны сeщöм бактеріјаяс, најö пондасны вöчны сiјö шoма васö; сы-понда јöv шoммö. Тотарiнјас вöv јöлыс вöчöны аслыс пöлöс јуан—кумыс. Нaјö јöv-пыщкö

пуктöны, аслыс пöлöс рокöс. Сijö рокöс гагјасыс јöv-пыцца сакарыс вöчöны епiрт. Спiрт-вöснаыс кумыс лöв чöскыд. Кумыс зев јона јуöны морöсöн вiеыс јöз.

Пызые, кыдјыс шоммöдöмöн вöчöны ырöш. Ырöш-бердын бара бактeријаяс ужалöны.

Јај сiемö—бара бактeријаяслöн уж. Јöv шоммöдыс бактeријаяс вiалöны сiетыс бактeријаясöс. Јöv шоммöдыс гагјас оз лeзны пыкны еojан торјаслы. Веекалöны најö капуста-пыцкö—капуста шоммö. Шоммöдöм капуста зев нeбыд; сещöм нeбыдöе лöоны быдeама пöлöс быдмөгјас шаммöдöм-бöрын. Сы-понда мукöд-дырјi чорыд турунјас шоммöдöны, шоммöдöм-бöрын најöс пемöсјас кокныда еojöны.

Шабдi тыасiгöн бара |ужалöны выл бактeријаяс. Шабдi еi зев топыда ласкысöма шабдi сув-бердас. Бактeријаяс ласкан торсö жугöдöны, разöдöны ва-пыцкö. Сы-понда шабдi сув зев кокныда торјалö еi-бердыс.

Бактeријаяс отсалöны, нaн пожавны. Нaн шузыгöн веекалöны, торјöдöны шомјöv нöкјыс, ырöш артмöдöны, нaн шузыдöны; зев-на уна тор бактeријаяс вöчöны.

Бектeријаяс отсалöны нaн пöжавны. Нaн шузыгöн веекалöны нaн-пыцкö бактeријаяс; најö вöчöны епiрт, епiртыс укеус, укеусыс шома газ. Шома газ кaјö вывлаң, розöдлö ул нaнсö, нaныд ловзö. Мыјкö мынта нaн-пыцца сакар вошö. мыјкö мынта сулојыс выл артмö. Нaныд лöв јумов-шома, чöскыд кöра, бур.

Неуна бергöдчынтам бöрö. Мамныд асывнад воз, четчiс. вiдлiс нaн шомöстö—јумöv-на-но, оз-на поз. Неуна вiтчысынтiс, пондiс суктыны—позö-нiн. Мöдыс мыј-понда-кö мамныд дыр узыс—шоммöма вывтi нaныс. Сылöн војдöр шомöсас артмiс сулојыс сакар, сакарыс пондiс артмыны укеус. Јумов-дырјi артмома сöмын сакар, шома-дырјi сакар вошöма-нiн—артмöма укеус. Нaнтö мамјасыд суктöны шöра-костас—мед ескö сакарыс-на колынгтöма дај мед ескö укеус-нiн iчöтiка артмöма—сeкi нaныд мед чöскыд.

Шуöм кöлк, јај тор, галан, кущöмкö сiемыс еojан тор пуктам тыртöм вевттöм доз-пыцкö: Нeдыр-мысeтi мiјан торным пондас нeбзыны, пондас дук петны—сiемö. Тöлыс-мöд-мысeтi дук дурдас петны, кöлö ещaнiк му чiр. Вiдлыштам сiјö му чiрсö мiкроскоп-пыр; тырыс сы-пыцкын быдeама бак-

теріјаяс. Сесеа бостам да пуктам му чірсе чорыд дозјү; шон-
төмөн став бактеріјаяссө сотам, сотам палые спорајассө. Со-
төм-борын сесеа көласлы нинөм оз ло, выль бактеріјаяс оз-нин
вермыны чүжны.

Быдеама шуғөм, шоммөм, сіемөм бактеріјаяс-
понда. Најө һөжјөнкөн һоһалөны быдмөгјасөс, пемөсјасөс.
Мукөд-дырјі најө вайөны зев ыжыд бур быдмөг—пемөсјаслы,
мукөд-дырјі најө зев јона лок вөчөны. Кымын пөлөс виеөм
быдмөгјаслөн, пемөсјаслөн, јозлөн—став бактеріјаяс-вөсна. Јөз
виеөмјас со: морөс виеөм, біа виеөм, пиеһалөм зев уна.

Мыјла-но ескө најө һоһалөны быдмөгјасөс, пемөсјасөс.
мыјла палы ковміс ловја торјасөсө вину.

Бактеріјаслы колө овны—со мыј-понда. Олыелы, ловјалы
колө еојны, колө содтыны ас-пыцкад выль көлујјас. Гојөм
міјанлы еетө выль пөлөс көлуј; сіјө выль пөлөс көлујнас мі
вежлалам ас-пыцкыс важ кісееп торјасөс, дојмөм, виеые иңјасөс.
Гојтөг міјан бырө вын, еојтөг оз муи һекущөм уң. Гојөм-
вөсна міјан-пыцкын артмө шоныд; шоныд артмө еојан торјыс
да шоммөдан газыс. Шоммөдам газ ем зев уна сынөд-пыцкын.
Лолалігөн мі кыскам ас-пыцкө шоммөдан газсө, шоммөдан
газ өтлаасө еојанкөд сесеа артмө секи шоныд. Гојтөг, лолав-
төг оз ов һекущөм ловја тор.

Міјан-пыцкын сотчөны сулој, сакар выј, сыв. Сотчөны
најө һөжјөнкөн, бітөг. Најө сотчөмыс міјан-пыцкын артмө
шома газ. Шома газыс міјан-пыцкыс лолалігөн петө ортсө.

Бактеріјаяслы, міјанлы-моз-жө, колө шоныд. Шоныд најө
перјөны сакарыс. Өти јукөн сакарлөн сотчө, артмө шома газ,
мөд ыжыд јукөн пөрө епіртө. Најө сакарлыс вермөны сөмын
1/4 јукөнсө сотны, уиңыкыс ($1^{13}/14$) артмө епірт.

Сы понда налы колө зев уна сакар. Мыјөн сістан бакте-
ріјаяс вескалөны јай-пыцкө, пондасны разөдчыны, паскөд-
чыны—јайным зев өдјө пондас шыкны. Најө өтарө возө пы-
рөны, мунөны, кореөны выль сакар.

Сы-понда арын мамјасным дугдывтөг коетөны, шоммө-
дөны, солалөны; төлын быдеама еојан тор кынтөны; најө вөң-
ны јөзлы колан торјас сіемөмыс, бактеріјаяс һоһа-
лөмыс.

Шоч бактеріјаяс вермөны овны шоммөдан газтөг. Бакте-
ріјаслы колө сіјө газ; шоммөдан газ колө быдеама ловја торлы.

Шоммодан газ ловжалы колө лоловны, долаломыс шоныд сетө—шоныд колө ужавны. Шоммодан газ перjöны быдеама ловжа торјас сынөдые; сынөд мијан немөвјја газ чукөр. Вајө öнi сееа сынөдсө пондам төдмавны.

3 адас. Сынөд.

Кымынтам увлаң јурөн стөкан, леңам ва-пыщкө. Стөканыщкө һеуна ва пырыптас, сееа дурдас пырөмые.

Öнi боетам да стөканыщкө пунктам ул еој, кымынтам, пондам леңны ва-пыщкө. Ва воас еојөң, сееа воңө оз вермы пырны—еој кутө. Мыј-нө ескө воңа стөканас васө пырөммые мыжө? Сени вөлөм мыжө сынөд.

Öнi боетам зев ыжыд сула, топыд туңјөдөн тупкам, тупкөд-пыр сујам реңинка трубка. Сула сувтөдам безмөн тастивылө, тастивылас пункталам еөкта муртасјас, тастіјас өтеөктөдам. Сееа трубка-пырыс сулаые сынөдсө һоңалам; секи мијан муртасјас тыра тастивид пондас кыскыны. Мыј-понда?

Сынөд ми һоңалим, сула-пыщкын еңа колі сынөд. Сіңкө, сынөдлөн ем еөкта.

Мијанлы војдөр һекущөм еөкта ез төдчыв сынөдлөн; мијанлы төдса излөн, мортлөн, валөн еөктаыс; вөлөмкө, сынөдлөн щөң ем еөктаыс. Сынөд оз лең ас інас, сынөдлөн ем еөкта.

Сынөд-код торјасые шүөны газјасөн.

Мыјые артмөма сынөдые. Вајө төдмавны. Боетам ыжыд ва тыра доз, ва-вылө пунктам чаг, чаг-вылас јона карасіналөм күдел јөкмыл; күдел јөкмыл өзтам, өдјө тупкам вывсаңыс стеклө доз вевтөн. Күдел һедыр сотчас, сееа регыд күсө. Күдел сотчигөн ва кајө кымына стеклө доз-пыщкө, сееа сувтас. Мыј-понда биним күсі? Сынөд-пыщкын ем ломтыены отсалые газ. Быдеама тор сотчигөн сіјө газыс һөкјөһікөн бырө, дөз-пыщкые өдјө бырө; доз-пыщкө колө сөмын мөд пөлөс газ. Сіјө көлас газјыс оз-һін отсав ломтыены, сотчыны. Зургөј көлас газ-пыщкас ловжа тор (төрөкан, гут) зев регыдөн чергысас. Сіјө газ-һын һинөм оз вермы ломтыены, һекод оз вермы лоловны. Сы-понда сенчөм газ-һын һекущөм ловжа торлы овны оз поң. Сіјө газсө шүөны азотөн, мөд ногөн, өлөм помалые газ. Сынөд-пыщкын азотыс зев уна, $\frac{4}{75}$ јүкөныс став сынөд-пыщса газыс азот.

Сотчыны, сіемыны, долавыны, сімны отсалые газ шүө шоммодан газон. Сы-вөсна му-вылын сотчөм, олөм сіемөм сімөм.

Азот, шоммодан газ—газјас. Сынөд-пыцкын најө кыкпаные емөе: $\frac{1}{5}$ јукөн шоммодан газ; $\frac{4}{5}$ јукөн азот.

Шоммодан газ позө перјыны бертолет сов-пыцкые. Бертолет сов жежд југјалые, шольд пыз-код. Боетам сіјө совеө, пуктам пробірка-пыцкө, сорлалам тракөдөмөн міча лыакөд, сесеа нөжјөнїкөн пондам бі-вылын шонтыны. Шонтігөн сов сылас, пондас ас-пыццые лезны рөмтөм, көртөм шоммодан газ. Чукөрттам газсө сула-тыр, зуртам сула-пыцкө ломалые сартас, сартас зев өдјө пондас біөн сотчыны. Мөд сула-пыцкө еујам ловја бобув. Бобув пондас зев өдјө шенасны, дорые-дорө четчавны, сесеа кулө. Сујам шоммодан газ-тыра сула-пыцкө зїрдөдөм-јыла сутуга—сутуганым ломзас зев југыд біөн.

Сїзкө, шоммодан газ отсалө сотчөмлы. Лолалөмыд аслыс пөлөс нөжјөнїкөн сотчөм. Шоммодан газ отсалө долавыны. Сынөд-пыцкын шоммодан газ бытө кїзөртөма азотөн. Сы-понда сынөд-пыцкын быдтор нөжјөнїкөн сотчө, сы-понда сынөд-пыцкын өдјө кулөны пемөсјас; пемөсјас сөстөм шоммодан газ-пыцкын овны оз вермыны, азотөн кїзөртөм газ-пыцкын зев бура олөны.

Пу сотчїгөн пу-пыцса көлуј өтлаасө шоммодан газкөд, карасїн сотчө—карасїн-пыцса көлуј өтлаасө шоммодан газкөд. Најө сотчїгөн артмө пөе, југыд бі. Ломалые пом шоммодан газкөд бара өтлаасө, сылөн біыс абу. Сөцөм нөжјөнїк сотчөмсө шүөны ломалөмөн. Сынөд-пыцкын, ул ины көрт өдјө сіммө. Сїммїгөн көрт өтлаасө шоммодан газкөд. Көрт сіммїгөн нөкущөм југыд абу, петө нөжјөнїкөн шоныд, зев нөжјө—казавны сөкыд. Нөкущөм сіммїгөн оз төдчыны југыд нї шоныд. Сїммөмјасые артмөны уна пөлөс сімјас. Сїмјас кокныда артмөны сынөд-пыцкын, шоммодан газ-пыцкын.

Сесеа сынөд-пыцкын ем ва ру. Ва руые артмөны кымөрјас, кымөрјасые кісөө зер, зер тыртө мїјанлые тыјас, јујас. Зер-кынзї гөжөмын быд рыт, быд асыв лысва уөө, төлыи лысва-пыддї пуж. Мукөд пөе кад-дырјї јїөн зерлывлө—шер, төлыи зер-пыддї лым. Зер, лысва, пуж, јї, лым артмөны ставные сынөд-пыцса ва руые. Мїјанлы өнї сынөд-пыцкые кујїм пөлөс тор-нїн сурї.

Вөлінный ті ворсан иңјасын, екодјас-вылын?

Пөе, долавыны еөкыд, быд пемыда ломтыеө. Долалөмые, караси сартас сотөмые сынөдыд щыкө. Сотчыны, долавыны колө шоммөдан газ. Сijö газыс нөжжөнiкөн чинө, пондас бырны. Сы-пыдди артмө выл пөлөс газ; сijö выл газыс оз лез ломтыены, оз лез долавыны. Сijö абу азот, кущөмкө мөд пөлөс газ.

Сijö газеө ми пондам перјыны мелые. Кiетам мел-вылө уксуе, мел мiјан пондас чущкыны, уксуе-пыр вывлаң пондасыны кајны газ тыра гадјас. Чукөртам сijö газеө дозјө; газыд сijö јона еөкыд сынөд-бердын, поңө сijöс дозјые дозјө кiетавны. Сујам сы-пыщкө ломтыеые сартас, сартас зев өdjö кусө. Сујам сы-пыщкө ловја немөс—немөс регыд кулө. Ломтысан еie-вылө пондам кiетны газеө, еienым кусө. Сijö газыс пыкө ломтыеөм, пыкө долалөм; артмө газыс долалөм-ломтыеөмые. Тајө выл газеө пондам шуны шома газјөн.

Боетам шоммөдан газ-тыра доз, шыбитам сы-пыщкө ломалые шом; шом зев өdjö өзјас, сотчас, сесеа кусө. Доз-пыщкын мiјан быри шоммөдан газ, артмiс шома газ; шомыс өтлаасе доз-пыщца шоммөдан газкөд, артмiс шома газ. Сijö газ пыщкын кык јукөн шоммөдан газ, өчи јукөн шом.

Мукөд-дырјi пачын, тупкөм-бөрын, шоммөдан газыс оз тырмы; секи өтлаасөны өчи јукөн шом, өчи јукөн шоммөдан газ, сijö газыс шыеө колмөдан газјөн. Унаые мiјан пач пөдла-лөм-бөрын став олыејасыс колмасны. Вөлөм, пачын артмөма колмөдан газ, петөма ортөө керка-пыщкө, колмөдөма олыејасөө.

Шома газ разалө ва-пиын. Разалөм-бөрын ваыд лоө неуна нома көра, зев лөсыд јуны. Емөе быдса заводјас, сенi ва-пыщкас мырдөн еүјоны нома газ, сесеа сещөм васө вузалөны. Мукөдлаын (Кавказын) сещөм шома ваыс му-пыщкые петө. Сещөм иңјасас вiеые јөз бурдөдчөны.

Ломзөдөј сартас; сартас ломтыеiгөн вывлаңө кајө щын. Пуктөј шом вестас ассыныд чуңтө, чуңныд еөдагас, пукгас чуң помад зев вөсны шом-пыз. Сijö шомыс абу уди-төма сотчыны би-пыщкын; сы-понда сотчiгөн артмө щын.

Шома газ зев кокныда өтлаасө уна пөлөс металлјаскөд. Сещөм өтувтасјас емөе сода (натриј да шома газ), потани (галы) да шома газ).

Дыр весавтөм лудиттөм ыргөн доздук-пыцкын артмывлө веж ыргөн сём-код.

Кальсий бара өтлаасө шома газкөд. Наяү өтлаасөмые артмөны извеска, мел, мрамор. Унаые быдса керөсјас мелые артмөны.

Азот оз отсав сотчыны, кусөдө би. Сіјөн азот да шома газ өткодөе. Пондам најөс өтлаавны: шөма газ артмөма кык пөлөс көлүје—шомые дај шоммөдан газые; азот—өтө пөлөс көлүје. Шома газлөн сөктаыс $3\frac{1}{2}$ -мынта азот-бердын. Сесеа шома газыд оз сотчы, азот зев сокыда сотчө. Шоммөдан газкөд азот сөкыда өтлаасө, өзјан газкөд азот зев кокныда өтлаасө.

Тани бара-нын выл газ—сотчан газ. Özјан газ ем ваын. Ваыд артмөма кык газые: шоммөдан газые, сотчан газые. Ваые кокныда өзјан газ торјалө калијөн, натріјөн; натріј шыбитан ваө, натріј пондас зев өдјө тувкјавны ва-вывти, өзјан газ пондас мездыены ваые, лебны вывлаң. Натріј ва-вылын зирдө, зирдөм натріје петые сотчан газ өзјө, артмө ва ру.

Позө мөд ногөн перјыны сотчан газ Боетам серпөј-шомав (серная кислота), шыбитам сы-пыцкө көрт торпыријас. Көрт шомав-пыцкые пондас газ вөтлышы. Özјан газ зев кокныда, лөсыда кельд биөн ломтысө. Ломтысегас, сотчигас газ өтлаасө шоммөдан газкөд. Наяү өтлаасөмые артмө ва. Özјан газ сынөдкөд сорөсөн зев кокныда гым-сорөн өзјө. Сіјө сорөсө пондам шуны гыма газөн. Сы-понда возда петые газсө перјигөн оз чукөртны, неуна витчыгыштасны, сесеа сынөд оз понды векавны өзјан газ-бердө, сынөдтөг оз артмы гыма газ; секи пондасы сотчан газ вөлысөтө чукөртны.

Өзјан газ мед-кокныд став көлүј-пыцкые. Неважөн-на сіјө газнас пөлтлывлісны сынөдын лебалаң еарјас. Ваын ем кык јукөн өзјан газ, өтө јукөн шоммөдан газ.

Кујим јукөн өзјан газ өтлаасөны өтө јукөн азоткөд. Секи бара артмө выл пөлөс газ—аммиак, аслыс пөлөс јос, дука. Сещөм дук кылө кујөдые карта-вылын. Мукөд-дырји азот-бердө өтлаасөны өтө јукөн өзјан газ, кујим јукөн шоммөдан газ—мијан артмас азота-шомав.

Мукөд-дырји азот өтлаасөма өтө јукөн калијкөд, натріјкөд, кујим јукөн шоммөдан газкөд; сіјө шусө селитраөн.

Аммиак, селитра зев коҥныда сетöны быдмöҥлы ассы азотö. Сы-понда најöн јона мујас бурмöдöны, вынеöдöны.

Öзјан газ ем быдеама шома ва-пыщкын; сы-понда шома ваые позö перјыны öзјан газ.

Газјас-кыңзј сынöд-пыщкын ем сесеа зев уна быдеама бус. Бус-пыщкас емöе сој торпырјјас, лыа торпырјјас, бак-терјјас. Сы-понда улторјас регыд сиемöны; сынöд-пыщкын пуксасы бактерјјас, овмöдчасны, пондасы ассыныс уҗ ну-öдны; көлујјас зев öдјö пондасы шуҗыны, сиемыны.

Учалаын сынöд бус-пыщкын ем зев уна сов. Мукöдлаын сов зев еҗа, сынöд совтöм. Кыснö вескалö сынöд-пыщкас солыс?

Сов.

Бостöј ки-пыдöсөд гырые, изтöм сов, пондöј бурҗыка вид-лавны. Сов-пыщкын зев уна поснидик кубик торпырјјас. Мукöд кубыкыс вöлөм ыҗыҗык, мукöдыс поснидыкө. Сов кубикјас неуна југыд-кодöе, ва-пыщкө најö öдјö сылöны разалöны, нöе ва-пыщкө унҗык сов разалö.

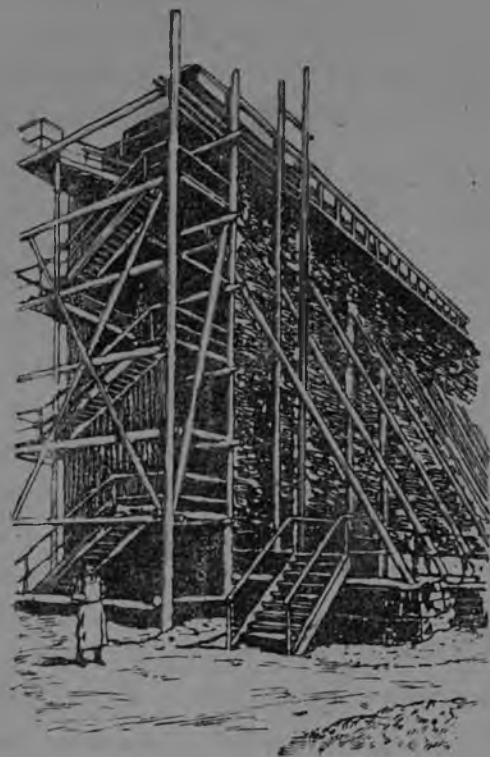
Пондам нöе ва-пыщкө сов шыблавны. Војдөр сов öдјö разалас, сесеа нöжјөн пондас разавны, сесеа зикöз дугдас разавны, доз-пыдöсö лыа-моз сов пондас пуксыны. Сесеа сы-пыщкө позö зев уна сов сөвтны—воҗö сов разавны оз понды. Сецöм јона сола васö пондам шуны сук рöсовöн.

Лөсөдам сецöм сук рöсов, сесеа кистам сөстöм дозјö, мед рöсов-пыщкын ез вöв разавтöм сов. Сы-бöрын пуктам нöе рöсовсö көҗыд инö, позö лым-вылö. Небыр-мысегі доз-пыщкын пыдöсөс, дорјасөс öпјасыны поснидик кубикјас. Кубикјас пондасы нöжöнкөн быдмыны, мукöдыс öтлаасасы гоз-мöдөн. Кык лун-мысегі тастегі пыдöсаныд артмас зев уна мича сов кубикјас. Позö мöд погөн вöчны сецöм кубикјассö. Сук рöсов-пыщкө леҗöј сунис, суниссö көрталöј жел-бердö, колöј чөв сулавны шоныд инö лун вит-квајт-кежö. Сунис помад пондасыны быдмыны сов кубикјас, мукöдыс јона гырыеöз быдмасыны. Вит-квајт лун-бөртегі рöсов вежöј сесеа бара быдтöј. Сизикөн позö кубикјас певнон-ыҗта быдтыны. Ваыс коемö руөн, кајö сынöд-пыщкө, сов кубикјас öпјöны сунис помö.

Колöј öпнн-вылад гырые сов. Тјјан совныд војдөр улсала, сесеа пондас торјавлыны, поснавлыны—артмас сов пыҗ.

Ывлавылын сизикӧн сов поснавлӧ, тӧв локтас, пӧлыштас, сов бусеӧ нуас. Ывлавылын, му-пыцкын сов ещанык ем; сы-понда сов бус вескавлывлӧ сынӧд-пыцкӧ. Му-пыцкыс ортсӧ сов каяӧ вакӧд, ваыс му-вылын космас—солыс колӧ му-вылӧ.

Зер ва му-вывса совсӧ бара разӧдӧ, ваӧн сов вескалӧ норјас, јујас-пыцкӧ; јујас ваысӧ нуӧны саризӧ. Саризын ваыс дугдывтӧг пӧрӧ руӧ, сы-пыд-дӧ бара јујас вајӧны выл ва, выл

сов. Солыд ваыскӧд руӧн оз кая, колӧ сариз-пыцкӧ. Сы-понда саризын ваыд сола: ју-ны оз поз.

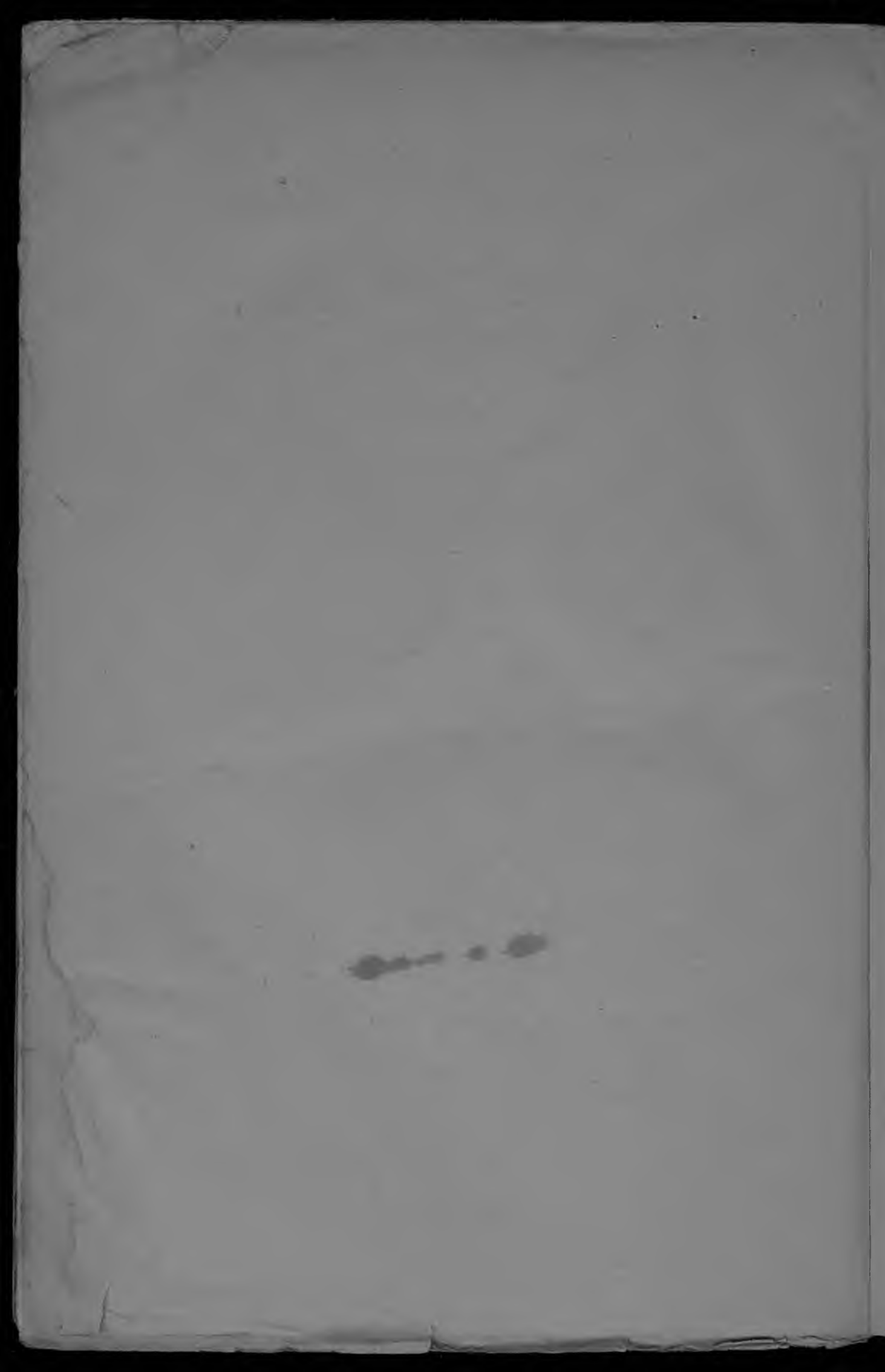
Мукӧд-дырјӧ сариз пыдӧсӧ. сола тыјас пыдӧсӧ сов пуксӧ кыз шлапјасӧн. Сесеа унаыс сещӧм саризјас, тыјас зикӧз, космывлӧны, солыс колӧ, тырӧ њајтӧн, муӧн, сов-вылын артмас выл пӧлӧс овмӧс, овмӧдчасны јӧз. Коркӧ дырмыети адјасны сещӧм инјасыс сов, пондасны кодјысны, перјыны, изны. Уналаын сещӧм сов перјӧны, сещӧм сов со-јан-пыцкӧ пуктӧны.

Уналаын емӧс сола клучјас. Кӧнкӧ му-пыцкын ем сов, ва сетӧ ветлӧдлӧ, ва-пыцкӧ сов разалӧ, ваыскӧд сов каяӧ ортсӧ клучјасӧн. Уна сещӧм сола клучјас Кавказын. Сереговын перјӧны му-пыцкыс сещӧм сола васӧ, сесеа њӧжӧнӧкӧн васӧ пӧртӧны руӧ, колӧ мича, бур сов.

Сенӧ мӧјан сола васӧ кӧтӧны тыртӧм воеса сарај (графирна)-пыцкӧ, сарај-тырыс сырса, ваыс вывсаыс летчӧ улӧ-чыс сырса-куза. њӧжӧнӧкӧн пӧрӧ руӧ, космӧ. Рӧсов сизикӧн ӧтарӧ сукмӧ, сесеа сук рӧсовсӧ-нын пуӧны бӧ-вылын тырыс пӧртјасын. Сизикӧн мортлы отсасӧ тӧв, сизикӧн јӧз омӧлика сола ваыс перјӧны сојны колан сов.

Мыҥе сов артмѡма, кушѡм кѡлујјас емѡе сов-пыщкын?

Велѡдѡм јѡз важѡн-ҥын тѡдмалисны: сов-пыщкын ем ѡтѡ пѡлѡс металл—натрѡј, ем сесса газ—клор. Клор (хлор) коҥныд перјыны бертолет солыс; колѡ бертолет совѡ кѡжавны сернѡј шома ваѡн. Секи пондас щын-моз петны веж рѡма, лѡк дука газ; сѡјѡ газыс шусѡ клорѡн. Ѳзјан газкѡд клор коҥныда ѡтлаасѡ; секи артмѡ выль пѡлѡс газ; сѡјѡ выль газыс зев коҥныда разалѡ ва-пыщкѡ; секи артмѡ сов шома ва.

А р ь у ж ј а с.

	<i>Стр.</i>
Вэлӱдыејаслы.	
Пыртӱс	1 — 4
Нол кад во-нын	4—12

I-ј. Вартӱм.

1 адас. Мыјла вартӱны	12—18
2 „ Шеп. Ғушеп; ідшеп. Аңкыц, аңкыц пур- тӱс, кыд	18—23

II-ј. Тӱлдӱчӱм.

1 адас. Мыјла һаӱ тӱлдӱны	23—27
2 „ Туелӱн сӱктаыс, бурлуныс	27—30
3 „ Чужыс кӱдыс. Бур һаӱ	30—32
4 „ Туе весалӱм, бӱрјӱм, кӱдыс лӱсӱдӱм	32—36
5 „ Бӱрјӱмӱн быдтӱм	36—40

III-ј. Ідрасӱм (һаӱ, пунктасјас, вотӱсјас).

1 адас. Пунктасјас керӱм, ідралӱм	40 — 42
2 „ Вотӱс. Кӱдыс јӱртӱд. Картунель тупыӱ	42 — 46
3 „ Быдмӱг ныр. Вуж, быдмӱг кок, кор, зоріз 'Зоріза, зорізтӱм быдмӱгјас. Лішај, һыц, лудік турун. Васа јурғі. щакјас, бактеріјас.	46—58

IV-ј. Арса гӱрӱм.

1 адас. Мыјла му һебӱдӱны	58—65
2 „ Ізјас пазавлӱм Муеін артмӱм.	65—73
3 „ Му бурмӱдӱм (мінералјасӱн, кужӱдӱн)	73—76
4 „ Быдмӱгјаслӱн сојӱм Вужјаслӱн уж. Корјаслӱн уж. Быдмӱг-пыцца судој (крахмал), сахар. Арса кор уеӱм. Азотлӱн кыцлалӱм (кыцӱс).	76—86

V-j. Арса заптысѳм.

- 1 адас. Мыјла арын заптысѳны 86—87
Костѳм, гуалѳм, шоммѳдѳм, солалѳм.
- 2 „ Лолалѳм. Шуѳѳм 87—91
Шоммѳм, сѳемѳм, сѳмѳм. Шоммѳдан газ (сынѳд-
пыщса).
- 3 „ Сынѳд; шоммѳдан газ, азот, шом, ва ру;
кымѳрјас. Зер, лым, лысва, јі, шома газ,
колман газ, іѳвеска 91—95
- 4 „ Сов. Сов кубікјас, сов перјѳм: му-пыщые,
сола ваыс 95—97

Инд. № 5475 .

1228

	Копи-3
	4-110.

Цена 65 коп.

